

การศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์ปฐมสมโพธิ 2 เล่ม พระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว)*

พระมหาอุทัย ปัดถาพิมพ์**

สมพรนุช ดันศรีสุข***

บทคัดย่อ

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ทรงนิพนธ์ปฐมสมโพธิสองเล่ม ได้แก่ ฉบับหนังสือเทศน์ และฉบับธรรมสมบัติ ใน สมัยรัชกาลที่ 4 และสมัยรัชกาลที่ 5 ตามลำดับ บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์เนื้อหาของปฐมสมโพธิ พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทั้งสองเล่ม และวิเคราะห์สาเหตุหรือปัจจัยที่มีผล

* บทความวิจัยนี้เป็นผลจากการศึกษาในวิทยานิพนธ์เรื่อง “พระพุทธเจ้าในวรรณกรรมของธรรมยุติกนิกาย พ.ศ. 2368-2455”

** นิสิตอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต และพุทธศาสนศึกษา
Email: 6480037222@student.chula.ac.th

*** อาจารย์ที่ปรึกษา, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาเอเชียใต้ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วันที่รับบทความ 23 มกราคม 2567 วันที่แก้ไขบทความ 13 พฤษภาคม 2567

วันที่ตอบรับบทความ 7 สิงหาคม 2567

ต่อการปรับเปลี่ยนเนื้อหาของพุทธประวัติในทั้งสองช่วงเวลา ผลการศึกษาพบว่า ปฐมสมโพธิทั้งสองเล่มเป็นฉบับเดียวกันโดยฉบับหนังสือเทศน์เป็นฉบับย่อ ในขณะที่ฉบับธรรมสมบัตินิยายความจากฉบับหนังสือเทศน์ มีการแทรกคำอธิบายซึ่งแตกต่างจากอรรถกถาและปฐมสมโพธิของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สะท้อนให้เห็นว่า พระองค์ท่านเชื่อในประสบการณ์ชีวิต มีแนวคิดแบบเหตุผลนิยม เนื้อหาที่เกี่ยวกับลักษณะพิเศษของพระพุทธเจ้าและนิมิตในการที่จะบรรลุสัมมาสัมโพธิญาณตลอดถึงเรื่องอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ยังคงไว้ตามที่มิในพระไตรปิฎก แต่เนื้อหาที่เกี่ยวกับบอมนุชย์ผู้มีบทบาทต่อการตัดสินใจของพระพุทธเจ้าถูกตัดออก เพื่อให้พระพุทธปัญญาเด่นมากขึ้น ประเด็นนี้ชัดเจนมากในฉบับธรรมสมบัตินิยายเนื้อหาสำคัญตามพระไตรปิฎก โดยเพิ่มพุทธประวัติที่เกี่ยวกับมาร 2 ตอน คือ มารเข้าคุกคามหลังจากที่ส่งพระสาวกไปประกาศศาสนา และมารอาราธนาให้ปลงอายุสังขาร แต่ยังคงตัดตอนที่พราหมณ์อาราธนาพระพุทธเจ้าให้แสดงธรรมซึ่งมีอยู่ในพระไตรปิฎก เช่นเดิม กล่าวได้ว่า แม้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งมีแนวคิดรักษาคัมภีร์พระไตรปิฎก แต่สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ยังคงยึดมั่นในแนวคิดเกี่ยวกับคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าตามแนวทางของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือวชิรญาณภิกขุ ผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกาย

คำสำคัญ: ปฐมสมโพธิ ธรรมยุติกนิกาย สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว)

A Comparative and Analytical Study of the two Versions of Paṭṭhamasambodhi by His Holiness the Supreme Patriarch (Sā Pussadevo)*

Phramaha Uthai Padthapim**

Sompornnuch Tansrisook***

Abstract

In the reigns of King Rama IV and V, His Holiness the Supreme Patriarch (Sā Pussadevo) from Wat Ratchapradit Sathit Mahasimaram authored two distinct versions of Paṭṭhamasambodhi: the preaching version and the Dhammasombat version. This article undertakes a comparative and analytical study of these two texts, examining the influences that shaped each version during their respective periods. Both versions are fundamentally similar; however, the preaching version is more concise, while the Dhammasombat version provides extensive detail. Notably, the interpretations in

* This article is based on the thesis titled “The Buddha in Literary Works of Thammayut Sect between 1825-1912”

** Student in Master’s Degree Program in Pali-Sanskrit and Buddhist Studies, Faculty of Arts, Chulalongkorn University

Email: 6480037222@student.chula.ac.th

*** Advisor, Assistant Professor, South Asian Languages Section, Department of Eastern Languages, Faculty of Arts, Chulalongkorn University

Received January 23, 2024, Revised May 13, 2024,

Accepted August 7, 2024

these texts diverge from those in the traditional Pali commentary and the widely recognized Paṭhamasambodhi by Supreme Patriarch H.R.H. Prince Paramanujitajinorasa of Wat Phra Chetuphon Wimon Mangkhalaram, illustrating the empirical and rationalist tendencies of the era. The analysis highlights how both versions preserve the Buddha's humanistic attributes, such as his wisdom and insights, as described in the Pali canon, while omitting supernatural assistance in his enlightenment. The Dhammasombat version further includes two segments on Mara: one depicting Mara's challenges to the Buddha after sending his followers on their mission, and another during the Buddha's contemplation of entering Nirvana, both closely aligning with the Pali canon narrative. Notably, the segment where Brahma requests the Buddha to preach remains omitted. Despite King Rama V's promotion of religious texts adhering to the Pali canon, the Supreme Patriarch maintained a depiction of the Buddha that resonates with the human-focused philosophy of King Rama IV or Vajiranana Bhikkhu, the founder of the Dhammayuttika sect.

Keywords: Paṭhamasambodhi, Dhammayuttika sect, The Supreme Patriarch (Sā Pussadevo)

1. บทนำ

ปฐมสมโพธิเป็นชื่อของวรรณกรรมพุทธประวัติซึ่งแสดงความเป็นมาของพระพุทธเจ้าตั้งแต่สมัยพระเจ้าโอกกากราชตั้งราชวงศ์อันเป็นต้นวงศ์ศากยะ จนถึงพระศาสนาอันตรธาน การแต่งวรรณกรรมดังกล่าวเป็นที่นิยมแพร่หลายในประเทศไทย ฉบับเก่าแก่ที่สุด ได้แก่ ปฐมสมโพธิภาษาบาลี สำนวนล้านนา ฉบับวัดไหล่หิน จังหวัดลำปาง แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 21 (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546, หน้า 478) เนื้อหาเต็มเน้นประวัติของพระสิทธัตถโฬสีสวั ภายหลังกลายเป็นประวัติของพระสมณโคดม และประวัติของพระพุทธศาสนาตามลำดับ (อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล, 2546, หน้า 500-523) ปฐมสมโพธิฉบับที่มีชื่อเสียงที่สุดเป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม โดยทรงชำระและดัดเติม เมื่อ พ.ศ. 2388 (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2478, คำแถลง) นักวิชาการหลายท่าน เช่น ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา,¹ สุภาพรณ ฌ บางช้าง,² เป็นต้น ยกย่องปฐมสมโพธิฉบับนี้ว่าเป็นวรรณกรรมที่มีเนื้อหาสมบูรณ์และมีภาษาที่งดงาม อย่างไรก็ตาม หลังจากนั้นเพียงประมาณ 13 ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช

¹ ศักดิ์ศรี แยมน์ดดาได้กล่าวยกย่องว่าเป็นวรรณคดีร้อยแก้วที่ “ไพเราะงดงามด้วยลีลาการแต่งที่ประณีตและสมบูรณ์ด้วยเนื้อหา ยากจะหาวรรณคดีร้อยแก้วเรื่องใด ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์มาเทียบเคียงได้” และยังกล่าวไว้อีกว่า ปฐมสมโพธิเถาไม่ใช่ประวัติศาสตร์และไม่ใช่นิยาย หนังสือเล่มนี้เป็นผลงานการประพันธ์อันงดงามถึงขั้นวรรณคดีและเป็นวรรณคดีชั้นยอดเยี่ยมหนึ่งในจักรวาลวรรณกรรมพุทธศาสนา” (ศักดิ์ศรี แยมน์ดดา, 2534, หน้า 146-147).

² สุภาพรณ ฌ บางช้างได้กล่าวยกย่องไว้ว่า “ปฐมสมโพธิฉบับภาษาไทยเป็นงานแปลภาษาบาลีเป็นภาษาไทยที่ดีเยี่ยมที่สุด” (สุภาพรณ ฌ บางช้าง, 2533, หน้า 164).

(สา ปุสฺสเทโว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามให้ทรงนิพนธ์ปฐมสมโพธิขึ้นใหม่³

ปฐมสมโพธิฉบับนี้แตกต่างจากปฐมสมโพธิฉบับเดิมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ตรงที่เนื้อหาหลายส่วนถูกตัดออก อาทิ เทวทูตทั้งสี่ พระอินทร์ตีดพิณสามสาย พรหมอาราธนาให้แสดงธรรม และมารทูลให้ปลงอายุสังขาร เป็นต้น หลังจากนั้น ในปี 2419⁴ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงนิพนธ์ปฐมสมโพธิอีกฉบับหนึ่ง โดยเพิ่มเติมจำนวนกัณฑ์จากเดิม 4 กัณฑ์เป็น 10 กัณฑ์ อีกทั้งเพิ่มเนื้อหาบางส่วนซึ่งถูกตัดออก ในฉบับแรกกลับคืนเข้ามา ปฐมสมโพธิฉบับหลังนี้ต่อมาได้ใช้เป็นแบบเรียนในหลักสูตรมัธยมศึกษา และธรรมศึกษาชั้นตรีโทและเอกมาจนถึงปัจจุบันนี้ กล่าวได้ว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงนิพนธ์ปฐมสมโพธิ 2 ฉบับภายในเวลา 18 ปี ในรัชสมัยของพระมหากษัตริย์ 2 พระองค์

จากการดัดแปลงเนื้อหาพุทธประวัติในพระนิพนธ์ดังกล่าว บทความวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์เนื้อหาของปฐมสมโพธิพระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทั้งสองเล่ม และวิเคราะห์สาเหตุหรือปัจจัยที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนเนื้อหาของพุทธประวัติในทั้งสองช่วงเวลาเบื้องต้น ผู้วิจัยเห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) เป็นหนึ่งในพระมหาเถระ 10 รูปผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4

³ ปฐมสมโพธิฉบับนี้ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงนิพนธ์ขึ้นในรัชกาลที่ 4 สำหรับเทศน์ถวายในพระราชพิธีวิสาขบูชา ไม่ปรากฏว่าทรงนิพนธ์ขึ้นในปีใด แต่สันนิษฐานว่า น่าจะหลังจากที่พระองค์ได้รับแต่งตั้งให้เป็นพระศาสนโสภณ ในปี พ.ศ.2401 เนื่องจากเป็นพระราชพิธี พระเถระที่เป็นองค์แสดงธรรมกล่า จึงควรเป็นพระราชาคณะ

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อทรงชำระปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงเขียนไว้ในคำนำว่า “หนังสือที่ข้าพเจ้าใช้สอบอยู่ 2 ฉบับ ๆ หนึ่ง พุทธศักราช 2419 อีกฉบับหนึ่ง 2445” จึงสันนิษฐานว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา) อาจจะทรงนิพนธ์ปฐมสมโพธิฉบับ 10 กัณฑ์ขึ้นในปี พ.ศ. 2419

และเป็นพระมหาเถระที่ได้รับความเคารพนับถือเป็นอย่างสูงจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 งานนิพนธ์พุทธประวัติของพระองค์ท่านได้รับอิทธิพลจากพระราชดำริเกี่ยวกับวิชาการพระศาสนาของพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระอัจฉริยภาพในด้านพระธรรมวินัยและภาษาบาลี ทรงมีพระวิจารณ์ญาณในการพระศาสนา ซึ่งรวมถึงพุทธประวัติ ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชื่นชมส่งเสริมสนับสนุนขยายและพัฒนาการศึกษาพระศาสนาจากพระคัมภีร์หลักคือพระไตรปิฎกภาษาบาลีโดยมีรากฐานบนความถูกต้องและการใช้เหตุผล ประกอบกับบรรยากาศการศึกษาศาสนาในสมัยนั้น ที่ต้องมีเหตุผลมากขึ้น อิทธิพลจากพระราชดำรินี้มีผลทำให้ปฐมสมโพธิที่ทรงนิพนธ์ มีเนื้อหาแตกต่างกัน

การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง ประกอบด้วยงานวิจัย 2 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มงานที่ศึกษาแนวคิดของธรรมยุติกนิกาย และกลุ่มงานที่ศึกษาวรรณกรรมปฐมสมโพธิ

กลุ่มงานที่ศึกษาวิเคราะห์ความคิดของธรรมยุติกนิกาย ตลอดจนเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เอื้อต่อการสถาปนาคณะธรรมยุติกนิกาย โดยเฉพาะที่สำคัญและเกี่ยวข้องกับบทความวิจัยนี้มีวิทยานิพนธ์เรื่อง “*ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์: ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. 2368 - 2464)*” ของศรีสุพร ช่วงสกุล (2530) ศรีสุพรได้ศึกษาธรรมยุติกนิกายในบริบททางประวัติศาสตร์โดยวิเคราะห์ปัจจัยที่มีผลต่อการสถาปนาหลักการ ความเปลี่ยนแปลงทางความคิด และความเปลี่ยนแปลงด้านบทบาทของธรรมยุติกนิกายตั้งแต่การก่อตั้งจนถึงปีที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์ ผลจากการวิจัย พบว่า การสถาปนาธรรมยุติกนิกายมิได้เกิดจากปัจจัยทางการเมืองเท่านั้น แต่เกิดจากลักษณะทางอัตวิสัยของผู้ทรงสถาปนานิกายด้วย ผู้นำของธรรมยุติกนิกายมีความคิดเป็นมนุษยนิยม เหตุผลนิยม และสังคมนิยม เน้นกรรมและผลของกรรมในชาตินี้ แนวความคิดเกี่ยวกับมนุษย์มุ่งเน้นให้เห็นศักยภาพของมนุษย์ด้วยการอธิบายอย่างเป็นเหตุเป็นผล ส่วนเป้าหมายของชีวิตเปลี่ยน จากนิพพานมาเป็นการเน้นให้ประพฤติดีเพื่อประโยชน์ในชาตินี้

บทบาทของธรรมยุติกนิกายที่มีต่อคณะสงฆ์ สังคมและรัฐมีมากขึ้นตามลำดับตามสถานะของธรรมยุติกนิกายที่เปลี่ยนจาก “สำนัก” มาเป็น “คณะ” และความสัมพันธ์กับพัฒนาการของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ส่วนงานวิจัยที่สำคัญในกลุ่มงานที่ศึกษาปฐมสมโพธิ คือ วิทยานิพนธ์เรื่อง “ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส : ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น” ของอนันต์ เหล่าเลิศวรกุล (2546) เป็นงานวิจัยที่ศึกษาความสัมพันธ์ทางสารัตถะระหว่างปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยสำนวนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสกับปฐมสมโพธิกถาสำนวนต่างถิ่นและต่างภาษา พร้อมทั้งศึกษาความคิดในการใช้ชื่อ “ปฐมสมโพธิ” หรือ “ปฐมสมโพธิกถา” ผลการศึกษาพบว่า ชื่อปฐมสมโพธินั้นใช้เรียกงานนิพนธ์พุทธประวัติในประเทศไทยและดินแดนอื่นที่มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับอาณาจักรไทย แม้ว่าจะมีการขยายความจนยาวกว่าเดิมถึง 1 เท่าตัวแต่เนื้อเรื่องของปฐมสมโพธิภาษาบาลีสำนวนล้านนาซึ่งเป็นฉบับที่เก่าที่สุดยังคงเป็นแกนของปฐมสมโพธิทุกฉบับ ในขณะที่ชื่อเรื่องเดิมยังคงใช้ต่อกันเรื่อยมา เนื้อเรื่องส่วนใหญ่ของปฐมสมโพธิภาษาบาลีและปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สอดคล้องกับปฐมสมโพธิฉบับอื่น ๆ มีเฉพาะรายละเอียดของเรื่องและลำดับเรื่องในตอนพระพุทธเจ้าผจญธิดาพญามารเท่านั้นที่แตกต่างจากปฐมสมโพธิฉบับอื่น ๆ เพราะทรงชำระให้ต้องตามเนื้อเรื่องที่มีมาในพระบาลีและอรรถกถาภาษาบาลี

งานวิเคราะห์พระนิพนธ์พุทธประวัติของคณะธรรมยุติกนิกายมีปรากฏอยู่ในบทความเรื่อง “พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของหนังสือ ปากไก่และใบเรือ : ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์-วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2538) วิเคราะห์วรรณกรรมพุทธประวัติ 3 ฉบับที่นิพนธ์ขึ้นในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ได้แก่ ปฐมสมโพธิกถาฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ปฐมสมโพธิฉบับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) และพุทธประวัติฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส นิธิแสดงให้เห็นพัฒนาการของการบันทึกเรื่องราวของ พระพุทธเจ้าเชิงชีวประวัติว่า แนวคิดที่มองพระพุทธเจ้าในฐานะเป็นมนุษย์ เริ่มมีปรากฏตั้งแต่ในปฐมสมโพธิกถาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพราะเนื้อเรื่องเริ่มจากการสืบทอดของพระโพธิสัตว์ นับตั้งแต่กษัตริย์องค์แรกจนมาถึงพระเจ้าสุทโธทนะ ซึ่งเป็นเรื่องของโลกแท้ ๆ มิใช่เรื่องอดีตชาติ แต่เนื้อหาในปฐมสมโพธิกถายังอาศัยข้อมูลจากพุทธประวัติแบบเก่าเป็นส่วนใหญ่ ส่วนปฐมสมโพธิฉบับของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) เป็นพุทธประวัติในเชิง “ชีวประวัติ” เขียนโดยอาศัยเนื้อหาจากพระไตรปิฎกเป็นหลัก ละทิ้งเนื้อหาในอรรถกถา ทั้งนี้ เมื่อเปรียบเทียบกับปฐมสมโพธิกถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พบว่าสิ่งที่จะอธิบายและแนวของการอธิบายแตกต่างกัน สุดท้าย พุทธประวัติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นหนังสือที่พยายามบรรจุเรื่องราวพระพุทธเจ้าลงไปในบริบททางประวัติศาสตร์ ทำให้พระพุทธเจ้ากลายเป็นบุคคลในประวัติศาสตร์โดยสมบูรณ์ นิธิเห็นว่า ความคิดดังกล่าวเป็นผลจากความเคลื่อนไหวทางศาสนาของหมู่ชนชั้นนำตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ เช่น การกลับไปสู่พระไตรปิฎก แม้จะเป็นแนวคิดหลักของวชิรญาณภิกขุ แต่ที่แท้ก็เป็นส่วนหนึ่งของความเคลื่อนไหวทางศาสนาซึ่งมีปรากฏในรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา ความสนใจในพระไตรปิฎกนี้เองทำให้เกิดแนวคิดที่เรียกกว้าง ๆ ว่า “เหตุผลนิยม” แนวคิดเช่นนี้เห็นได้ชัดเจนโดยเฉพาะในพระสูตรซึ่งอาจเป็นแรงบันดาลใจต่อการขยายแนวคิดเหตุผลนิยมในกลุ่มปัญญาชน มากกว่าแนวคิดจากตะวันตกซึ่งยังไม่แพร่หลายในต้นรัตนโกสินทร์

จากการทบทวนวรรณกรรมทำให้ผู้วิจัยทราบถึงหลักการ แนวความคิด ของธรรมยุติกนิกาย วิวัฒนาการของคัมภีร์ปฐมสมโพธิ และความแตกต่างระหว่างปฐมสมโพธิฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสกับฉบับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ในด้านการเลือกเก็บข้อมูลของเนื้อหาและการให้คำอธิบายในพุทธประวัติบางตอน อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า ในการศึกษาปฐมสมโพธิฉบับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) นิธิ เอียวศรีวงศ์เลือกศึกษา

เฉพาะฉบับธรรมสมบัติที่ใช้ในหลักสูตรนักธรรมเท่านั้น ไม่ได้ศึกษาฉบับที่ใช้เป็นเทศนา ทำให้ไม่เห็นลักษณะเด่นของงานนิพนธ์ของพระองค์ท่านที่ต่อเนื่องมาจากฉบับหนังสือเทศน์ และไม่ได้วิจารณ์พุทธประวัติตอนที่ถูกต้องออกไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งตอนพรหมอาราธนาให้แสดงธรรมซึ่งเป็นตอนสำคัญที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก และเป็นที่รับรู้อย่างกว้างขวางในสังคมไทย แต่ไม่ปรากฏในปฐมสมโพธิฉบับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทั้งสองฉบับ นอกจากนี้ พระพุทธเจ้าแม้มีความเป็นมนุษย์มากขึ้นแต่ก็ยังคงมีคุณลักษณะพิเศษที่แตกต่างจากมนุษย์ทั่วไปและมีเรื่องอมนุษย์และอภินิหารปรากฏอยู่ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงจะศึกษางานนิพนธ์พุทธประวัติสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ซ้ำอีกครั้งเพื่อแสดงให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของปฐมสมโพธิทั้งสองเล่มและเข้าใจแนวคิดเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าในงานนิพนธ์มากขึ้น

ผู้วิจัยเริ่มต้นด้วยการศึกษาภูมิหลังของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ลักษณะการนิพนธ์ และเปรียบเทียบปฐมสมโพธิฉบับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทั้งสองฉบับเพื่อให้ทราบว่า มีพุทธประวัติตอนใดบ้างที่มีเนื้อหาสอดคล้องกัน แตกต่างกัน ตัดออก และขยายเพิ่มเติม หลังจากนั้น จึงนำผลการศึกษามาวิเคราะห์และอภิปรายเพื่อให้เห็นจุดประสงค์การนิพนธ์ การขยายความเพิ่มเติมและลักษณะเฉพาะของปฐมสมโพธิที่นิพนธ์โดยสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทั้งสองเล่ม

2. ภูมิหลังของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว)

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) มีพระนามเดิมว่าสา ประสูติ ในวันพฤหัสบดี แรม 8 ค่ำ เดือน 9 ปีระกา เบญจศก จุลศักราช 1175 ตรงกับวันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ.2356 พระชนกชื่อจัน เคยบวชเป็นภิกษุ มีความเชี่ยวชาญในการเทศน์ พระชนนีชื่อสุข อาศัยอยู่ที่ตำบลคลองบางไผ่ใหญ่ แขวงเมืองนนทบุรี ทรงบรรพชาเป็นสามเณรอยู่ที่วัดใหม่ (ปัจจุบัน คือ วัดนครอินทร์ จังหวัดนนทบุรี) ริมคลองบางขุนเทียน แขวงเมืองนนทบุรี ทรงศึกษาความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับศาสนากับบิดา บิดาของท่านพอแปลได้ ภายหลัง ท่านจึงทรงย้ายมาอยู่ที่วัดสังเวชวิศยาราม

กทม. เพื่อเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักนายอ่อนผู้เป็นอาจารย์

พระองค์ทรงมีความสามารถในการศึกษาและสำเร็จเปรียญธรรม 9 ประโยคตั้งแต่ทรงเป็นสามเณร ซึ่งเป็นรูปแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเข้าสอบแปลพระปริยัติธรรมเป็นครั้งแรก ขณะที่ทรงมีพระชนมายุ 14 พรรษา ทรงสอบได้ 2 ประโยค ตกประโยค 3 จึงเป็นเปรียญวังหน้า⁵ ต่อมาพระองค์ได้ถวายตัวและเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักของวชิรญาณภิกขุหรือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ซึ่งในขณะนั้นผนวชอยู่ที่วัดสมอราย หรือวัดราชาธิวาส และเข้าสอบไล่พระปริยัติธรรม ทรงแปลได้ 9 ประโยคในขณะที่มีอายุเพียง 18 ปี เมื่อพระชันษาครบอุปสมบท จึงทรงอุปสมบท ณ วัดราชาธิวาส มีฉายาว่า ปุสโส ไม่ปรากฏนามอุปัชฌาย์และพระกรรมวาจาจารย์ แต่สันนิษฐานว่า น่าจะมีพระสุเมธอาจารย์ (เกิด) ซึ่งพระสงฆ์ธรรมยุต ในสมัยนั้น เป็นพระอุปัชฌาย์ และมีพระวชิรญาณภิกขุเป็นพระกรรมวาจาจารย์ (สุขาวุฒิชัย และธ.ธรรมรักษ์, 2552, หน้า 129) หลังจากทรงอุปสมบทได้ 6 พรรษา พระองค์ได้รับพระกรุณาโปรดแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะที่ พระอมรโมลี ทรงติดตามพระวชิรญาณภิกขุมาจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหาร แต่ในท้ายรัชกาลที่ 3 ทรงลาสิกขาเนื่องจากทรงหลีกเลี่ยงปัจจัยไทยธรรมและเงินติดก้นท์เทศน์เป็นจำนวนมากถึง 10 ชั่งในงานฉลองวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (นนทพร อยู่มั่งมี, 2558, หน้า 21) ทรงใช้ชีวิตฆราวาสระยะเวลานึง

พระองค์ทรงกลับมาอุปสมบทอีกครั้งหลังเปลี่ยนรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าให้สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสสเทโว) กลับมา

⁵ ในสมัยนั้น ผู้ที่เข้าสอบครั้งแรกต้องแปลพระธรรมบทให้ได้ครบ 3 ประโยค จึงนับว่าเป็นเปรียญ ถ้าสอบได้ไม่ครบ เมื่อเข้ามาสอบครั้งต่อไป ต้องเริ่มแปลที่ประโยค 1 ใหม่ กรมพระราชวังบวร มหาศคดิพลเสพ ได้ทรงอุปการะแก่พระภิกษุสามเณรที่แปลได้ 2 ประโยค จนกว่าจะเข้าสอบแปลใหม่เป็นเปรียญ พระภิกษุสามเณรที่ได้รับพระราชทานอุปการะเหล่านี้ เรียกกันว่า เปรียญวังหน้า

อุปสมบทใหม่ โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นบวรรั้งสีสุริยพันธ์ เป็นพระอุปฌาย์ และ พระศรีวิสุทธิวงศ์ (ฟัก) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ในการอุปสมบทครั้งที่ 2 นี้ทรงได้รับฉายาว่า *ปุสฺสเทโว* ทรงเข้าสอบแปลพระปริยัติธรรมใหม่ และสอบได้ 9 ประโยคอีกครั้ง เป็นเหตุให้พระองค์เป็นที่รู้จักในนามว่า “พระมหาสา 18 ประโยค” เมื่อทรงอุปสมบทได้ 7 พรรษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งให้เป็นพระราชาคณะที่ พระสาสนโสภณ ในปี พ.ศ. 2401 ทรงสถาปนาวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามในปี พ.ศ. 2408 และโปรดให้อารธนาพระองค์ไปเป็นเจ้าอาวาส

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัย อย่างมากจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนทนาแลกเปลี่ยนแนวคิดกันสม่ำเสมอ สาเหตุหนึ่งมาจากระยะทางระหว่างพระบรมมหาราชวังกับวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามที่ไม่ไกลกันนัก สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่างจากพระราชกรณียกิจ จะเสด็จไปยังวัดราชประดิษฐ์ เพื่อประทับสนทนาธรรมกับสมเด็จพระสังฆราชอยู่ที่ตำหนักเป็นเวลานานจนบางครั้งมาถึงกับลงบรรทมคว่ำสนทนากัน (วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร, 2507, หน้า 34) ทรงเป็นศิษย์หลวงในพระองค์มาแต่แรก ได้รับยกย่องว่าแต่งเทศน์ดี ถึงกับเป็นที่ทราบกันว่า ถ้าพระราชาคณะหรือเปรียญจะถวายเทศน์ ต้องขอให้ทรงตรวจเสียก่อน ถ้าใครไม่ชำนาญในการแต่งเทศน์ ก็ทรงแต่งให้

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชสมบัติได้เพียง 4 ปี สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ได้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระธรรมวโรดม ทำหน้าที่เจ้าคณะรองฝ่ายใต้ ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่เป็นพระกรรมวาจาจารย์ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชเมื่อปี พ.ศ. 2416 (สุเขาว์ พลอยชุม และ ธ.ธรรมรักษ์, 2552, หน้า 129) ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ทรงลาผนวชแล้ว ก็ยังเสด็จไปวัด

ราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามเพื่อบำเพ็ญพระราชกุศลแต่ในเทศกาลสำคัญ
ตรัสกับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) คราวละ 40 นาทีจนถึงเป็นชั่วโมง
(นันทพร อยู่มั่งมี, 2558, หน้า 61-62) ทรงระลึกถึงในฐานะที่สมเด็จพระสังฆราช
(สา ปุสฺสเทโว) ทรงเป็นพระกรรมวาจาจารย์และเป็นพระอาจารย์ที่ถวายข้อธรรม
ในระหว่างที่ทรงผนวช ดังข้อความจากคำประกาศถวายอิสริยยศว่า

ได้เป็นพระกรรมวาจาจารย์ให้สำเร็จอุปสมบทกิจการพระราชกุศลส่วน
ผนวชในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งได้เรียบเรียงหนังสือธรรมวินัย
ถวายให้ทรงศึกษาในข้อปฏิบัติต่าง ๆ เปนอันมาก แลพระสงฆ์ที่จะได้เป็น
กรรมวาจาจารย์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเช่นนี้มีได้มีมาก
(พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, 2545, หน้า 107-109)

ใน พ.ศ. 2434 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
สมเด็จพระสังฆราชในขณะนั้นสิ้นพระชนม์ด้วยพระโรคชรา พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นสมเด็จพระ
พระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทโว) เป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 9 แห่ง
กรุงรัตนโกสินทร์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, 2545, หน้า
109-111)

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงเป็นผู้มีพระปรีชาสามารถเป็น
อย่างมาก จึงเป็นโปรดปรานและเป็นที่ไว้วางพระทัยของพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ดังจะเห็นได้จากการที่พระองค์ได้รับมอบ
หมายให้ปฏิบัติหน้าที่สำคัญ ทรงเป็นผู้ถวายพระมงคลวิเสสสภา⁶ มาตั้งแต่รัชกาล
ที่ 4 และได้ถวายต่อมาในรัชกาลที่ 5 จนตลอดพระชนม์ชีพ ทรงรวบรวมพระสูตร
และพระปริตรต่าง ๆ จัดทำเป็นหนังสือสวดมนต์ตามพระบรมราชโองการพระบาท

⁶ เทศนาพระมงคลวิเสสสภา เป็นเทศนาพิเศษอย่างหนึ่ง ซึ่งพรรณนาพระราชจรรยาของ
พระเจ้าแผ่นดินเพื่อจะได้ทรงพิจารณา เกิดพระปิติปรโมทัยแล้ว ทรงบำเพ็ญราชธรรม
นั้นยิ่งขึ้นไปเป็นการอุปถัมภ์พระราชจรรยาให้ถาวรไพูลย์

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับหน้าที่เป็นรองอธิบดีในการตรวจชำระ และจัดพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรสยาม พ.ศ. 2431

จากการศึกษาข้างต้น ทำให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงมีความคุ้นเคยกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองรัชกาล ดังจะเห็นจากการที่ทรงสนทนาแลกเปลี่ยนแนวคิดกันคราวละนาน ๆ เป็นต้น พระองค์ทรงมีความรู้ความสามารถแตกฉานในพระไตรปิฎก เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาไปในทิศทางใด พระองค์ก็ทรงมีส่วนร่วมในการทำสิ่งนั้นให้สำเร็จตามพระราชประสงค์ จึงเป็นที่โปรดปรานและเป็นที่ไว้วางพระหฤทัยอย่างมาก

3. พระนิพนธ์ปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว)

พระนิพนธ์ปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) มี 2 ฉบับ ฉบับที่ 1 ชื่อว่า **หนังสือเทศน์ พระปฐมสมโพธิ** ทรงนิพนธ์ขึ้นในรัชกาลที่ 4 สำหรับเทศน์ถวายในพระราชพิธีวิสาขบูชา⁷ แบ่งเป็นเทศนา 4 กัณฑ์ สำหรับเทศน์ในเดือน 6 ขึ้น 14 ค่ำ ขึ้น 15 ค่ำ แรม 8 ค่ำ และในวันแรม 15 ค่ำ รวม 4 วัน ในรัชสมัยต่อมา ได้มีการแกะเรียบพระราชพิธีวิสาขบูชาให้ทำแต่วันขึ้น 15 ค่ำวันเดียว ตีพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2446 แต่พิมพ์เพียง 3 กัณฑ์ ขาดกัณฑ์ธาดูวิชฌนถกกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ตีพิมพ์ให้ครบทั้ง 4 กัณฑ์ใน พ.ศ. 2460 ส่วนฉบับที่ 2 ชื่อว่า **ปฐมสมโพธิ** หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า **ธรรมสมบัติ หมวดที่ 1 พระปฐมสมโพธิ แบบธรรมยุตต์** เป็นหนังสือที่ใช้เป็นหลักสูตรนิกธรรม และ ธรรมศึกษา ชั้นตรี-เอก และวัดธรรมยุติกนิกายใช้เทศนาในพิธีวิสาขบูชา สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงเป็นผู้รจนาไว้ แต่ไม่ทราบปีที่ทรงนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

⁷ พระราชพิธีวิสาขบูชา เริ่มมีปรากฏมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่ได้เว้นว่างมาจนถึง พ.ศ. 2360 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชดำริให้มีการฟื้นฟูพระราชพิธีวิสาขบูชาขึ้นใหม่ และคงมีอยู่จนถึงปัจจุบัน

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงชำระใน พ.ศ. 2448 เพื่อใช้เป็นหลักสูตรเรียนนักธรรม ในคำนำของหนังสือระบุไว้ว่า “หนังสือที่ข้าพเจ้าใช้สอบอยู่ 2 ฉบับ ๆ หนึ่ง พุทธศักราช 2419 อีกฉบับหนึ่ง 2445” ดังนั้น จึงสันนิษฐานว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) อาจจะทรงนิพนธ์หนังสือปฐมสมโพธิฉบับนี้ขึ้นราว พ.ศ. 2419

ในบทความวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะเรียกปฐมสมโพธิของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ฉบับที่ 1 ว่า “ปฐมสมโพธิ ฉบับหนังสือเทศน์” และฉบับที่ 2 ว่า “ปฐมสมโพธิ ฉบับธรรมสมบัติ” ต่อไปจะได้ศึกษาปฐมสมโพธิทั้ง 2 ฉบับในด้านโครงสร้าง ลักษณะการนิพนธ์ตลอดไปถึงเนื้อหาตามลำดับ

3.1 ลักษณะการนิพนธ์และโครงสร้าง

ปฐมสมโพธิฉบับหนังสือเทศน์ นิพนธ์ด้วยภาษาร้อยแก้วมีสัมผัสในบางประโยค ทำให้เกิดความไพเราะในเวลาใช้เทศนา เนื้อหาแบ่งออกเป็น 4 กัณฑ์ คือ ขาทิกถา อภิสังมโพธิกถา ปรินิพพานกถา ธาตุวิวัชชนกถา โดยแต่ละกัณฑ์จะแบ่งโครงสร้างออกเป็น 4 ส่วน คือ 1) **อารัมภกถา** ยกบทบาลีขึ้นต้นเกริ่นนำแล้วจึงปรารภขอบเขตเนื้อหาที่จะแสดง 2) **นิทเทศ** อธิบายขยายเนื้อหาภายในขอบเขตตามที่กำหนดไว้ 3) **ปฏินิทเทศ** แสดงเนื้อหาส่วนจบของพระธรรมเทศนา 4) **นิคมกถา** แสดงเนื้อหาส่วนสรุปของพระธรรมเทศนาประกอบด้วยการขอพรและอำนวยการ ลักษณะการนิพนธ์เป็นแบบนิสสัยคือการยกคำบาลีขึ้นมาเป็นตัวบทแล้วจึงแปลความเป็นสำนวนโวหาร บางแห่งมีการอธิบายเสริมเนื้อความเพื่อให้ชัดเจนยิ่งขึ้น⁸ (พระมหาจักรพันธ์ สุรเตโช และวิโรจน์ อินทนนท์, 2564, หน้า 100) ใช้บรรยายโวหารเล่าเรื่องราวของพระพุทธเจ้าไปตามลำดับเหตุการณ์ และในส่วน

⁸ เช่นตัวอย่างในฉบับหนังสือเทศน์ ปฐมสมโพธิว่า “**อันธฤตัสมี โลกัสมี** เมื่อสัตว์โลกเป็นผู้บอดไม่มีญาณจักขุอันจะเห็นอริยสัจเลย หมู่สัตว์ไปแล้วในอวิชชาโมหความหลง หุ้มห่อรังรัดอยู่โดยรอบแล้ว เปนปานกะเปาะฟองฉนั้น เป็นต้น (สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว), 2466, หน้า 10)

ท้าย มีการใช้เทศนาโวหารสั่งสอนเพื่อให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านจดจำสัมปทา 3 ประการ คือ เหตุสัมปทา ผลสัมปทา สัตตูปการสัมปทา และให้ระลึกถึงพระรัตนตรัย คือ พระพุทฺธ พระธรรม และพระสงฆ์

ส่วน ปฐมสมโพธิฉบับธรรมสมบัติ มีภาษาและสำนวนโวหารในลักษณะเดียวกันกับฉบับหนังสือเทศน์ แต่เนื้อหาจำแนกเป็น 10 กัณฑ์ โดยกัณฑ์ที่ 1 ที่ 2 และกัณฑ์ที่ 10 จะมีชื่อกัณฑ์และขอบเขตเนื้อหาที่ตรงกันกับฉบับหนังสือเทศน์ แต่กัณฑ์ที่ 3-9 มีขอบเขตเนื้อหาที่ตรงกับกัณฑ์ที่ 3 ของฉบับหนังสือเทศน์ คือ ปรินิพพานกถา ถูกแต่งขยายเพิ่มเติมแยกออกเป็น 7 กัณฑ์ คือ ธัมมเทศนาธิฏฐานกถา ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร อนัตตลักขณสูตร จาริกกัณฑ์ ราชคหกัณฑ์ พุทธกิจจกถา มหาปรินิพพานสูตร กัณฑ์ที่ 2 ที่ 9 และที่ 10 มีโครงสร้างแบ่งออกเป็น 4 ส่วน เหมือนฉบับหนังสือเทศน์ แต่กัณฑ์ที่เหลือมีโครงสร้างไม่ครบ (ดูตารางที่ 1 ด้านล่าง)

3.2 เนื้อหา

ปฐมสมโพธิฉบับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทั้งสองเล่มมีเนื้อหาที่สอดคล้องกันและแตกต่างกัน ดังนี้

ชาติกถา เริ่มต้นเนื้อหาด้วยตอนที่พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต ได้รับคำพยากรณ์จากพวกพราหมณ์ผู้รู้ไตรเพท บรรลุปฐมฌานในวันงานพิธีแรกนาขวัญ เสด็จประทับอยู่ในปราสาท 3 ฤดู ถูกบำเรอด้วยกามคุณทั้ง 5 ดำรงอยู่ในขรรวาสสมบัติตลอดจนพระชนมายุ 29 พรรษา

อภิสังกโพธิกถา ทรงถึงความสลดสังเวชเนื่องจากทรงพิจารณาถึงความแก่ เจ็บ ตาย จึงเสด็จออกผนวช เข้าศึกษาลัทธิสมัยในสำนักอาฬารดาบสและอุทกดาบส ทรงบำเพ็ญทุกริกิริยา หลังจากนั้น ทรงหันมาลิ้มกินอาหารหยาบ บำเพ็ญเพียรทางจิตจนสามารถบรรลุพุทฺเพนิวาสนุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวัชยญาณเป็นที่สุด

ปรีณิพพานกถา พระองค์เสวยวิมุตติสุข 4 สัปดาห์ หลังจากนั้น จิตของพระองค์ก็อ่อนโยนไปเพื่อความเป็นผู้ช่วยขวยน้อย แต่ทรงอาศัยพระกรุณา จึงตั้งพระทัยจะเทศนาธรรม เสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ ยศกุลบุตรพร้อมกับเหล่าสหาย พวกภททวัคคีย์กุมาร ชฎิล 3 พี่น้อง พระเจ้าพิมพิสารกับราชบริวาร 11 นหุต พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ตามลำดับ ในพรรษาที่ 45 ทรงปลงอายุสังขาร กระทำกัตถกิจด้วยมังสะสุกรอ่อน⁹ ของนายจุนทะ แต่นั่นก็ทรงพระประชวรลง พระโลหิต เสด็จถึงกุสินาราระเทศบรรทมไสยา โปรดสุภททปริพาชก ประทานปัจฉิโมวาทแก่พระภิกษุสงฆ์ แล้วเสด็จดับขันธปรินิพพาน ในฉับธรรมสมบัติ มีการให้รายละเอียดของเนื้อหาตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติสุขจนถึงเสด็จดับขันธปรินิพพานเพิ่มเติมจากปฐมสมโพธิฉบับหนังสือเทศน์ จึงได้จำแนกเนื้อหาออกเป็นกัณฑ์ย่อย 7 กัณฑ์

ธาตุวิภังชนกถา เจ้ามัลลกะตรีย้เชิญพระพุทธสรีระไปถวายพระเพลิง ณ มกุฏพันธเจดีย์ แต่ถวายพระเพลิงไม่ได้ ต่อเมื่อพระมหากัสสปะทำประทักษิณ จิตกาธานก็ลุกโผลงขึ้นเองด้วยเพลิงทิพย์ เจ้าพระนคร 7 พระองค์ส่งทูตไปขอส่วนพระสารีริกธาตุ แต่เจ้ามัลละไม่ยอมแบ่ง โทณพราหมณ์พูดโกเล่เกลี้ยชักนำให้ตั้งอยู่ในสามัคคีธรรม และแบ่งพระสารีริกธาตุออกเป็น 8 ส่วนแจกให้ทูตทั้ง 7 ในส่วนท้าย ได้มีพรรณนาถึงประเภทแห่งสัมพุทธเจดีย์ และกล่าวถึงความเป็นมาแห่งพระธรรมวินัย

⁹ “มังสะสุกรอ่อน” เป็นสำนวนตามปฐมสมโพธิฉบับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ในภาษาบาลี คือคำว่า “สุกรมัททวะ” ซึ่งในทางวิชาการยังหาข้อสรุปไม่ได้ว่าเป็นอาหารประเภทใด, ดูข้อถกเถียงและอ่านเพิ่มเติมได้ในหนังสือของเมตตานันโท ภิกขุ (2548) เรื่อง เหตุเกิด พ.ศ. 1 หน้า 66-80.

ตารางที่ 1 เปรียบเทียบโครงสร้างปฐมสมโพธิฉบับสมเด็จพะสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว)

ปฐมสมโพธิ ฉบับหนังสือเทศน์	ปฐมสมโพธิ ฉบับธรรมสมบัติ
ชาติกถา กัณฑ์ที่ 1	ชาติกถา กัณฑ์ที่ 1
อภิธรรมโพธิกถา กัณฑ์ที่ 2	อภิธรรมโพธิกถา กัณฑ์ที่ 2
ปรินิพพานกถา กัณฑ์ที่ 3	ธัมมเทสนาธิฐฐานกถา กัณฑ์ที่ 3
	ธรรมจักกัปปวัตตนสูตร กัณฑ์ที่ 4
	อนัตตลักขณสูตร กัณฑ์ที่ 5
	จาริกกัณฑ์ กัณฑ์ที่ 6
	ราชคหกัณฑ์ กัณฑ์ที่ 7
	พุทธกิจจกถา กัณฑ์ที่ 8
	มหาปรินิพพานสูตร กัณฑ์ที่ 9
ธาตุวิภาษนกถา กัณฑ์ที่ 4	ธาตุวิภาษนกถา กัณฑ์ที่ 10

จากตารางข้างต้นทำให้เห็นว่า ปฐมโพธิทั้ง 2 ฉบับเป็นเหมือนฉบับเดียวกัน แต่ฉบับธรรมสมบัตินั้นเป็นฉบับที่ขยายความจากฉบับหนังสือเทศน์ เนื้อหาที่กล่าวไว้โดยย่อในฉบับหนังสือเทศน์ก็จะกล่าวเพิ่มเติมในฉบับธรรมสมบัติเพื่อให้มีรายละเอียดมากขึ้น ในด้านขอบเขตเนื้อหา สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงนิพนธ์ ปฐมสมโพธิโดยมุ่งเน้นเนื้อหาส่วนประสูติ ตรัสรู้ ปรินิพพาน และตอนแบ่ง พระสารีริกธาตุ ในเนื้อหาส่วนบำเพ็ญพุทธกิจ พระองค์คงไว้เฉพาะตอนที่เสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์จนถึงตอนที่โปรดพระอัครสาวกเท่านั้น ส่วนเนื้อหาตอนบำเพ็ญพุทธกิจ ที่เหลือถูกตัดออกไป แต่เนื้อหาในส่วนการเทศนาธรรม คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร อนัตตลักขณสูตร และอาทิตตปริยายสูตรจะมีรายละเอียดเป็นอย่างมาก ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ในการนิพนธ์ที่มุ่งเพื่อใช้เป็นเทศนาในพระราชพิธี วิสาขบูชา

ในทั้งสองฉบับ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงดัดบทบาทของ เทวดาออกโดยเฉพาะตอนที่เกี่ยวกับการตัดสินพระทัยของพระพุทธเจ้าซึ่งทำให้ พระองค์ทรงมีลักษณะเด่นด้านปัญญามากขึ้น แต่ยังคงรักษาบทบาทอื่น ๆ ของ เทวดาไว้ ดังนี้คือ ดูแลรักษาและรับพระโพธิสัตว์หลังจากที่ประสูติ ติดตาม พระโพธิสัตว์ในเวลาทรงบำเพ็ญ ทุรกิรียา ถวายบาตรศิลาตอนที่พระพุทธเจ้า จะโปรดพ่อค้า 2 พี่น้อง บอกแจ้งเรื่องอาภารดาบสและอุกทดาบสตายแล้ว ให้พระพุทธเจ้าทรงทราบ บันลือกึกก้องจนไปถึงพรหมโลกหลังจากที่พระพุทธเจ้า ทรงแสดงธรรมจักกัปปวัตตนสูตร แสดงความสังเวช กระทำพุทธบูชา กำหนด เส้นทางในการเชิญพระพุทธสรริระไปทิมกุกุพันธเจดีย์ กำหนดเวลาในการถวาย พระเพลิง และทำหน้าที่ถวายพระเพลิงทิพย์หลังจากที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ ปริณิพพาน บทบาทของเทวดาดังกล่าวแม้จะไม่ใช่ว่าสำคัญ แต่ก็ทำให้เนื้อเรื่อง ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ ยังแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงเลือกที่จะปรับเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการตัดสินพระทัยของพระพุทธเจ้าเท่านั้น แต่เนื้อหาส่วนอื่นยังคงไว้ตามเดิมไม่เปลี่ยนแปลง

ความเหมือนกันอีกอย่างหนึ่ง คือ การที่สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงแทรกคำอธิบายไว้ในพุทธประวัติบางตอน ซึ่งไม่ปรากฏในอรรถกถา ดังนี้

1) การที่พระโพธิสัตว์ทรงมีมหาปุริสลักษณะและบริบูรณ์ด้วยสุขสมบัติ เพื่อเป็นประโยชน์ในเวลาทรงสั่งสอนสัตว์ จะสามารถอ้างได้ว่า พระองค์เคย เสพกามารมณ์ทั้งหลายมาแล้ว แตกต่างจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ ประมานุชิตชินโรสที่ทรงอธิบายว่า เหตุที่พระโพธิสัตว์ทรงมีมหาปุริสลักษณะเพราะ ทรงละอกุศลและบำเพ็ญกุศลไว้ในอดีต

2) การที่พระโพธิสัตว์ทรงมีพระเทวีและพระโอรสก่อนจะทรงผนวช เพื่อป้องกันการครหาว่า พระองค์ทรงเป็นบัณฑิต

3) การที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญกุรียาจนถึงที่สุด เพื่อเป็นประโยชน์ ในเวลาที่จะกล่าวสอนสัตว์ที่เลื่อมใสในการบำเพ็ญกุรียาว่า พระองค์ได้บำเพ็ญ

มาแล้ว ไม่มีใครบำเพ็ญได้ยิ่งเท่าพระองค์

4) การที่ปัญจวัคคีย์อยู่ปฏิบัติพระพุทเจ้าในเวลาที่บำเพ็ญทุกรกิริยาเพื่อให้เป็นสักขีพยาน แต่หลีกเลี่ยงไปในเวลาที่ทรงบำเพ็ญเพียรทางจิตเพราะไม่สามารถเป็นพยานรู้เห็นได้

5) การที่พระพุทธเจ้าทรงปรินิพพานที่เมืองกุสินารา เพราะกุสินาราเป็นเมืองเล็กและพวกมัลลक्षัตริย์ปกครองกันโดยสังฆคณานุศาสนตามสามัคคีธรรม จึงสามารถที่จะแบ่งส่วนพระสารีริกธาตุ ป้องกันไม่ให้เกิดสงครามได้ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงแสดงแนวคิดไว้ว่า เพราะหากไม่เสด็จไปเมืองกุสินารา จะไม่ได้แสดงมหาสุทสนสูตร สุภัททปริพาชกจะไม่โอกาสเข้าเฝ้าบรรลุปัจฉิมสาวก และถ้าปรินิพพานที่เมืองอื่นก็จะเกิดสงครามแย่งพระธาตุ

6) การที่พวกมัลลक्षัตริย์ประกาศไม่ยอมแบ่งพระธาตุ เพราะพิจารณาว่าหากมีเหตุมาขอแล้วรีบแบ่งให้ไป ไม่นานพระธาตุก็จะหมด แต่การขอพระธาตุจะมีมาเรื่อย ๆ จึงเก็บพระธาตุไว้ก่อนเพื่อไม่ให้เกิดภัยพิบัติแก่พระนคร ไม่ใช่คิดที่จะไม่แบ่ง เพราะเชื่อในพระบรมสารีริกธาตุ ส่วนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงมองว่า เพราะมั่นใจในพระบรมสารีริกธาตุ ด้วยว่าจะมีเวดามานูชาพระบรมสารีริกธาตุเป็นจำนวนมาก แม้จะมีข้าศึกโจมตี ชาวกุสินาราก็จะมีชัยชนะด้วยอานุภาพเวดามานูชา

จากคำอธิบายที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงให้น้ำหนักเกี่ยวกับประสบการณ์ชีวิตที่ส่งอิทธิพลต่อแนวคิดของพระสิทธัตถะโพธิสัตว์ การที่พระองค์ทรงพรุ่งพร้อมไปด้วยสุขสมบัติถูกบำเรอด้วยกามคุณ 5 ตลอด 29 ปีนับเป็นประสบการณ์ชีวิตในส่วนที่เป็นกามสุขัลลิกานุโยคคือการหมกมุ่นอยู่ในกามสุข การที่ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาจนถึงที่สุดเป็นประสบการณ์ชีวิตในส่วนอัตตกิลมณานุโยคคือการทรมานตนให้เกิดความลำบาก นอกจากนี้ยังปรากฏแนวคิดแบบเหตุผลนิยม ดังจะเห็นได้จากการที่สมเด็จพระสังฆราชทรงมองปัญจวัคคีย์ในฐานะผู้เป็นสักขีพยานในการบำเพ็ญทุกรกิริยาของพระโพธิสัตว์

เพราะถ้าไม่มีปัญจวัคคีย์เป็นสักขีพยาน พระโพธิสัตว์แม้จะทรงบำเพ็ญทุกรกิริยาอย่างถึงที่สุด แต่ในภายหลังก็ไม่สามารถที่จะกล่าวให้ผู้อื่นคล้อยตามได้ ทั้งยังเห็นได้จากพุทธประวัติตอนที่จิตของพระพุทธเจ้าโน้มไปเพื่อความเป็นผู้ช่วยขายน้อย และตอนเสด็จดับขันธปรินิพพานที่เมืองกุสินารา ซึ่งสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงแสดงให้เห็นถึงความเป็นเหตุเป็นผลมากกว่าจะทรงเชื่อในสิ่งที่เหนือธรรมชาติ เหมือนดังแนวคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส อย่างไรก็ตาม แนวคิดของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ดังกล่าวได้ส่งอิทธิพลต่อแนวคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสผู้นำธรรมยุติกนิกายในยุคต่อมา

ข้อที่ปัญจวัคคีย์ได้มาอยู่ปฏิบัติจากพระมหาบรูซ ในเวลาทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา, ดูเหมือนจะมาเป็นพยานของพระองค์ในเวลาที่ได้ตรัสรู้แล้วไป ถ้าพระองค์จะทรงแสดงธรรมสั่งสอนใคร ๆ ให้ละอรรถกิลมณฺเอยโค คือการประกอบความลำบากแก่ตนเปล่า ก็จะได้แนะนำให้สิ้นสงสัยว่า ‘อรรถกิลมณฺเอยคนั้น เราได้เคยประพฤติมาแล้วไม่มีใครจะประพฤติได้อยิ่งไปกว่าเรา, แม้เช่นนั้น ก็ไม่เป็นทางที่จะให้รู้ธรรมพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่ง’ ผู้นั้นก็จะได้ละความนิมนต์ถือในอรรถกิลมณฺเอยคนั้น แล้วปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระองค์เพื่อบรรลุประโยชน์ตามสมควร (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2557, หน้า 40)

จากตัวอย่างนี้ สะท้อนให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีแนวคิดเช่นเดียวกับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) คือ ทรงมองปัญจวัคคีย์ว่าเป็นสักขีพยานในการบำเพ็ญทุกรกิริยา และมองว่าการบำเพ็ญทุกรกิริยาเป็นประสบการณ์ชีวิตของพระสิทธัตถโพธิสัตว์ในด้านอรรถกิลมณฺเอยคนั้นเป็นแนวทางสุดโต่ง การบำเพ็ญทุกรกิริยานี้จะก่อให้เกิดประโยชน์แก่มหาบรูซในภายหลัง คือพระองค์สามารถที่อ้างถึงและแนะนำสั่งสอนผู้อื่นให้ประพฤติตามพระองค์ได้ง่าย

4. การศึกษาเปรียบเทียบและบทวิเคราะห์

การศึกษาเปรียบเทียบประเด็นเนื้อหาปฐมสมโพธิสองฉบับทำให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงตัดเนื้อหาสำคัญออกไปหลายส่วน ส่วนใหญ่เป็นเนื้อหาที่เป็นที่รู้จักกันดีในวัฒนธรรมไทย เช่น พุทธประวัติ ตอนมารวิชัยซึ่งนิยมนำมาสร้างเป็นพระพุทธรูป ประติมากรรม และเขียนเป็นภาพจิตรกรรมอย่างแพร่หลาย พุทธประวัติ ตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งเป็นมูลเหตุให้เกิดประเพณีตักบาตรเทโว เป็นต้น การจัดประเด็นเนื้อหาใหม่ในปฐมสมโพธิฉบับธรรมสมบัติแต่งขึ้นเพื่อเป็นแบบเรียน แสดงถึงความคิดในการสร้างความรับรู้เกี่ยวกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแบบใหม่ในสังคม ซึ่งเริ่มก่อตัวขึ้นในคณะธรรมยุติกนิกาย สามารถแยกพิจารณาได้ ดังนี้

ตารางที่ 2 เปรียบเทียบเนื้อหาพุทธประวัติตอนสำคัญในปฐมสมโพธิฉบับสมเด็จฯ พระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว)

ที่	เนื้อหา	ปฐมสมโพธิ ฉบับหนังสือเทศน์	ปฐมสมโพธิ ฉบับธรรมสมบัติ
	รับเชิญจากสวรรค์ชั้นดุสิต	-	-
	ภาพเทวิลดาบสเข้าเฝ้า	-	-
	ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต 4	-	-
	เสด็จหนีออกผนวช	-	-
	พระอินทร์ตีตีพิณสามสาย	-	-
	ลอยลาดเสียงทนาย	-	-
	มารวิชัย	-	-
	ธิดามารล่อลวงพระพุทธเจ้า	-	-
	ท้าวสหัมบดีพรหมอาราธนา	-	-
	มารเข้าคุกคาม	-	✓

	แสดงยมกปาฏิหาริย์	-	-
	โปรดพระพุทธรูปมารดา	-	-
	เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์	-	-
	มารทูลอาราธนาให้ปลงอายุสังขาร	-	✓

4.1 ตอนที่ถูกต้องออกไปจากทั้งสองฉบับ

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงตัดพุทธประวัติตอนสำคัญ ๆ ที่ตรงกันทั้งสองฉบับ 12 ตอน โดยเป็นตอนที่มิได้อยู่ทั้งในพระไตรปิฎกและอรรถกถา 2 ตอน ที่มีอยู่เฉพาะในอรรถกถา 9 ตอน และที่มีอยู่ในหลักฐานชั้นหลังอรรถกถาอีก 1 ตอน ดังนี้

- 1) พระโพธิสัตว์รับเชิญจากสวรรค์ชั้นดุสิต
- 2) ภาพเทวิลดาบสเข้าเฝ้าคุกเข่าทำอัญชลี
- 3) เสด็จประพาสพระนคร ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต 4
- 4) เสด็จหนีออกผนวช
- 5) พระอินทร์ติดผืนสามสาย
- 6) ลอยถาดเสี่ยงทาย
- 7) มารวิชัย
- 8) ธิติมารทั้งสามล่อลวงพระพุทธเจ้า
- 9) ท้าวสหัมบดีพรหมอาราธนาให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม
- 10) แสดงยมกปาฏิหาริย์
- 11) โปรดพระพุทธรูปมารดา
- 12) เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

การตัดตอนสำคัญข้างต้นทำให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงไม่เห็นด้วยกับเนื้อหาพุทธประวัติในอรรถกถา สอดคล้องกับแนวคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ก่อตั้งกรมยุดิกนิกายซึ่งมองว่า คำสอน

ของพระพุทธเจ้าถูกเจือปนด้วยคำของพระโบราณจารย์ คัมภีร์ที่แต่งขึ้นในภายหลัง เช่น คัมภีร์อรรถกถา เป็นต้น อาจจะมีคามผิดพลาดคลาดเคลื่อนจากคำสอนซึ่งเป็นพุทธภาษิตที่แท้จริง

ถ้อยคำจำพวกนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวให้พ้นเพื่อนไปไม่ตรงตามเดิม ชื่อว่า หาเคารพแก่พระพุทธานุญาตไม่...แท้จริงบพบาลีอันใด ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติตั้งไว้ ให้เป็นวาจาสำเร็จวิธีธรรมวินัยกรรม บพบาลีนั้นชื่อว่าบริบูรณ์แล้วด้วยประการทั้งปวงจะพึงนำออกก็ดี จะพึงเติมเข้าก็ดีเห็นไม่ควรหาได้...เมื่อใครเอาถ้อยคำของตนเข้าแทรกใส่ให้สับสน บุคคลผู้นั้นก็ชื่อว่าหาเคารพมิได้

(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาษาไทย), 2547, หน้า 156)

พระราชวิจารณ์ที่ยกมาข้างต้นยืนยันว่า วชิรญาณภิกขุเห็นว่าการเลือกใช้ข้อมูลจากคัมภีร์อรรถกถาที่เป็นหลักฐานชั้นหลังพระไตรปิฎกอาจทำให้พุทธพจน์บางส่วนคลาดเคลื่อน แม้อรรถกถาจะมีความสำคัญในฐานะเป็นงานอรรถาธิบายพุทธพจน์โดยตรง แต่เมื่อมีข้อมูลบางส่วนย้อนแย้งไม่ตรงกับพระไตรปิฎก ก็อาจทำให้ผู้ศึกษาในยุคหลังเกิดความสับสนและเกิดความเสียหายต่อการตีความพุทธพจน์ได้

ผู้วิจัยยังเห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงนิพนธ์ปฐมสมโพธิขึ้นใหม่ โดยอ้างอิงข้อมูลจากพระไตรปิฎกเป็นหลัก เช่น พุทธประวัติตอนเสด็จออกผนวช พระพุทธเจ้าทรงปลงพระเกศาและพระมัสสุสออกผนวช เมื่อพระประยูรญาติไม่ยอมอนุญาติให้บรรพชาทรงพระกันแสงอยู่ ซึ่งไม่มีการระบุอย่างชัดเจนว่าเป็นการออกผนวชต่อหน้าพระประยูรญาติหรือเสด็จหนีออกผนวช ตรงกับเนื้อหาในพระไตรปิฎก (พระไตรปิฎก (บาลี) เล่ม 9 ข้อ 182 หน้า 146-147)¹⁰ ไม่ตรงกับเนื้อหาในอรรถกถาที่พระพุทธเจ้าเสด็จหนีจากพระนคร แล้วจึงเสด็จออกผนวช

¹⁰ อ้างอิงพระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย พ.ศ. 2538

(วิสุทธชนวิลาสีนีอัฐรฐกา (บาลี) เล่ม 1 หน้า 114)¹¹ หรือตอนที่ปัญจวัคคีย์บรรลुธรรม พระโกณฑัญญะบรรลुโสดาปัตติผลเป็นคนแรก ต่อมา พระวัปปะและพระภัททิยะบรรลु หลังจากนั้น พระมหานามและพระอัสสชิจึงบรรลु สอดคล้องกับเนื้อหาในพระไตรปิฎก (พระไตรปิฎก (บาลี) เล่ม 4 ข้อ 18-19 หน้า 23-24) แต่แตกต่างจากเนื้อหาในอรรถกถาที่ปัญจวัคคีย์จะบรรลुเป็นพระโสดาบันเพียงวันละ 1 รูป ไม่ได้บรรลुเป็นคู่ (วิสุทธชนวิลาสีนีอัฐรฐกา (บาลี) เล่ม 1 หน้า 151-152)

แม้จะทรงนิพนธ์ปฐมสมโพธิขึ้นใหม่โดยยึดเนื้อหาตามที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นหลัก แต่ก็ไม่ได้คล้อยตามทั้งหมด พระองค์ทรงตัดพุทธประวัติที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก 2 ตอน คือ ตอนธิดามาร 3 นางมาล่อลวงพระพุทธเจ้าและตอนท้าวสัทหมบดีพรหมทรงอาราธนาให้พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ซึ่งแสดงให้เห็นว่า แม้จะเป็นหลักฐานชั้นพระไตรปิฎก พระองค์ก็ไม่ทรงคล้อยตามทั้งหมด แต่ทรงพิจารณาและเลือกคงไว้เฉพาะส่วนที่เป็นแก่นสาร ข้อนี้นี้เป็นไปตามแนวคิดของวชิรญาณภิกขุที่มุ่งจะทรงศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าโดยใช้ปัญญาพิจารณาด้วยเหตุผลเพื่อให้รู้ว่าเป็นพุทธภาษิตที่แท้จริง ดังที่ทรงนิพนธ์ในคาถาสรรเสริญพระธรรมวินัยว่า

พระสูตรที่เป็นพุทธภาษิต เป็นคำของพระพุทธเจ้าแท้...มีอยู่มากมิใช่น้อย...
ผู้มีปัญญาพึงใช้ปัญญาฐานานุกรณิกญาณอันรู้ว่า นี่ พอเป็นได้เข้าสังเกต
กำหนด บาทบทบาลี แลอุทาหรณ์ เข้าเทียบเคียง พิจารณาให้ถ้วนถี่ทุก
อย่าง อาศัยพระบาลีเทียวเป็นที่ตั้ง พึงทำวินิจฉัย ตัดสินข้อธรรมที่ชอบที่
เป็นประโยชน์แก่นสารจริง นั้นเถิด (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว (ภาษาบาลี) 2547, หน้า 76)

ตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นว่า วชิรญาณภิกขุแม้จะให้ความสำคัญกับตัวบทบาลีก่กล่าวคือพระไตรปิฎกเป็นอันดับแรก แต่ก็ไม่ได้เชื่อหรือคล้อยตามทั้งหมด พระองค์แนะนำให้ใช้ปัญญาพิจารณาในประเด็นต่าง ๆ และเลือกถือเอาเฉพาะ

¹¹ อังอิงอรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัย พ.ศ.2535

เนื้อหาที่เป็นแก่นสารจริง ๆ ทำให้แนวทางการอธิบายพุทธประวัติในวรรณกรรมพุทธศาสนาของคณะธรรมยุติกนิกายแม้ส่วนใหญ่จะสอดคล้องกับเนื้อหาในพระไตรปิฎก แต่ก็มีเนื้อหาบางส่วนที่ถูกตัดออก ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาพุทธประวัติตอนสำคัญที่สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงตัดออก ทำให้ผู้วิจัยสามารถแบ่งตอนพุทธประวัติเหล่านั้นออกเป็น 4 กลุ่ม คือ

1) **กลุ่มที่เกี่ยวกับมนุษย** ซึ่งมีบทบาทต่อการตัดสินใจตัดสินใจพระทัยของพระพุทธเจ้า ได้แก่ พุทธประวัติตอนรับเชิญจากภพุดิสิต ท้าวสหัมบดีพรหมอาราธนาให้แสดงธรรม เทวทูต 4 และพระอินทร์ตีดพิณสามสาย¹² การตัดตอนสำคัญเหล่านี้ทำให้พระพุทธเจ้าทรงมีลักษณะเป็นบุคคลที่ทรงมีพระปัญญามาก เมื่อจะทรงกระทำการสิ่งใด ก็ทรงสามารถพิจารณาและตัดสินใจด้วยพระองค์เอง ไม่ต้องอาศัยการชี้แนะจากบุคคลอื่น แตกต่างจากเดิมที่เมื่อจะทรงตัดสินใจพระทัยทำอะไร ไม่ว่าจะเป็นการจากภพุดิสิต การเสด็จออกผนวช การเลิกบำเพ็ญทุกรกิริยา หรือการตัดสินใจในการแสดงพระธรรมโปรดสัตว์ อมนุษย์ก็จะทำการอาราธนาหรือทำนิมิตบางอย่างซึ่งมีผลต่อการตัดสินใจของพระพุทธองค์ การลดบทบาทของอมนุษย์ซึ่งทำให้พระพุทธเจ้าทรงมีพระปัญญาเด่นมากขึ้นกว่าเดิมสอดคล้องกับแนวคิดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมองพระพุทธเจ้าว่าทรงเป็นมนุษย์ธรรมดา มีสถานที่เกิดที่ระบุได้แน่นอน มีชาติตระกูลเช่นเดียวกับมนุษย์คนอื่น ต่างเพียงแต่พระองค์ทรงมีพระปัญญาพิจารณาเห็นตามความเป็นจริง (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาษาไทย), 2547, หน้า 307 - 310)

2) **กลุ่มที่เกี่ยวข้องกับมาร เทพบุตรผู้เป็นอุปสรรคขัดขวางในเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ** ได้แก่ ตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรม มารวิชัย และธิดามาร ซึ่งสามารถพิจารณาได้ดังนี้

¹² พุทธประวัติตอนนี้ เริ่มมีปรากฏในปฐมสมโพธิอันเป็นคัมภีร์ชั้นหลังอรรถกถา ตูรายละเอียดเพิ่มเติมในบทความของอนันต์ เหล่าเลิศวรกุล (2545) เรื่องพระอินทร์กับพิณ 3 สายและการละทิ้งทุกกรกิริยาของพระโพธิสัตว์ หน้า 71 - 111.

ตอนมารเข้าทูลพระโพธิสัตว์ให้อยู่ครองเรือนหลอกล่อด้วยความเป็น
พระเจ้าจักรพรรดิเพื่อไม่ให้เสด็จออกผนวช แต่พระองค์ไม่ทรงไยดีเสด็จ
หลีกไป (วิสุทธิชนวิลาสนิอัฐฎกถา (บาลี) เล่ม 1 หน้า 117) มารในที่นี้
เป็นบุคลาธิษฐานของกิเลสคือความอยากได้ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

ตอนมารยกกำลังพลมาขับไล่พระโพธิสัตว์ให้ลุกจากโพธิบัลลังก์เพื่อขวาง
ไม่ให้พระองค์ตรัสรู้ แต่ก็ต้องพ่ายแพ้เพราะบารมี 30 ทศ (วิสุทธิชนวิลาสนิ
อัฐฎกถา (บาลี) เล่ม 1 หน้า 132-140) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส ทรงวิจารณ์พุทธประวัติตอนนี้ไว้ว่า เป็นเรื่องที่
แสดงน้ำพระทัยของมหาบุรุษโดยบุคลาธิษฐาน กิเลสถามเปรียบด้วย
มาร กิเลสอันเป็นฝ่ายเดียวกันเปรียบด้วยเสนามาร กิเลสที่ท่องเที่ยวอยู่ใน
จิตของมหาบุรุษให้นึกถึงความเสวยสุขในปางหลังเปรียบด้วยพระยามาร
ยกพลเสนามารมาผจญการที่พระมหาบุรุษบำเพ็ญบารมี 10 ทศ และมา
นึกถึงทำให้พระทัยหนักแน่นเปรียบด้วยการตั้งมหาปฐพีไว้ในที่เป็นพยาน
การเอาคุณสมบัติเห็นปานนี้มาหักพระทัยห้ามความคิดกลับหลังเสียได้
เป็นเด็ดขาดเปรียบด้วยเสียงพระบารมีผจญมารได้ชัยชนะเรื่องนี้ได้
ถอดใจความแสดงโดยธัมมาธิษฐานกล่าวตามภาพ (สมเด็จพระมหาสมณ
เจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2557, หน้า 45-46)

ตอนธิดามารติดตามยั่ววนพระพุทเจ้าเพื่อให้ตกอยู่ในอำนาจของตน
แต่ไม่สำเร็จ (พระไตรปิฎก (บาลี) เล่ม 15 ข้อ 505-521 หน้า 181-186) ธิดามาร
ในที่นี้เป็นบุคลาธิษฐานของกิเลสคือ ตัณหา อรติ และราคะ

จากที่กล่าวมาข้างต้น ทำให้เห็นว่ามารในพุทธประวัติที่ถูกตัดออกมี
ลักษณะที่เหมือนกัน คือ เป็นเทวบุตรมารที่ถูกแสดงโดยความเป็นบุคลาธิษฐาน
ของสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นอุปสรรคคอยขัดขวางพระพุทเจ้าไม่ให้ดำเนินไปตามความ
ปรารถนาได้สะดวก และมีส่วนในการช่วยเสริมบารมีให้กับพระพุทเจ้า เพราะ
เรื่องราวของพระพุทเจ้าที่ต้องใช้ความพยายามฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ ตั้งแต่ก่อน

เสด็จออกผนวช จนบรรลุปะเป็นพระพุทเจ้า และหลังจากที่ตรัสรู้ ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งศรัทธาและเป็นที่นิยมชมชื่นของชาวโลกเป็นอย่างมาก อย่างไรก็ตาม การตัดพุทธประวัติตอนที่เกี่ยวข้องกับการออกไปนี้ทำให้เรื่องราวของพระพุทเจ้าเรียบง่ายขึ้นมีความเป็นมนุษย์ธรรมดามากขึ้น

ในปฐมสมโพธิฉบับหนังสือเทศน์ พุทธประวัติเกี่ยวกับการถูกตัดออกทั้งหมด การที่สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงนิพนธ์พุทธประวัติขึ้นโดยไม่กล่าวถึงมารแสดงให้เห็นถึงแนวคิดของพระองค์ที่ทรงมองมารว่าเป็นบุคลาธิษฐานของกิเลสความชั่วร้ายซึ่งเป็นสิ่งที่พระพุทองค์ทรงต่อสู้และสามารถชนะได้ภายในจิตใจ ไม่ใช่สิ่งที่มีตัวตน ดังนั้น จึงทรงไม่ปรารถนาที่จะแสดงมารในแง่เป็นตัวตนหรือเทพเจ้าที่ติดตามคอยขัดขวางพระพุทเจ้าในเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ สอดคล้องกับแนวคิดของรัชกาลที่ 4 ที่ทรงพิจารณามารในฐานะที่เป็นบุคลาธิษฐานและธรรมาธิษฐาน

อันว่าสมเด็จพระผู้มีพระภาค เมื่อยังมีได้ตรัสรู้แก่โพธิญาณ เสด็จอยู่เหนือบัลลังก์รัตนายใต้ต้นไม้พระศรีมหาโพธิ เป็นท่าม กลางสะดือดิน พระองค์มาผจญเสียแล้วซึ่งมารทั้งห้าให้พ่ายแพ้แล้ว (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาษาไทย), 2547, หน้า 265)

ในพุทธศาสนา มารมี 5 ประเภท ได้แก่ 1) กิเลสมาร มารคือความรู้สึกรหรือความคิดที่ชั่วร้าย เช่น โลภะ เป็นต้น 2) ชนธมาร มารคือรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อันเป็นสภาพที่ปัจจัยปรุงแต่ง มีความแปรปรวน เสื่อมโทรมไปเพราะชราพยาธิ เป็นต้น 3) เทวบุตรมาร มารคือเทวดาชั้นกามาวจร ผู้คอยขัดขวางเหนี่ยวรั้งบุคคลไว้มิให้ล่วงพ้นจากอำนาจของตน รวมถึงพญาวสวัตติมาร 4) อภิสังขารมาร มารคือสภาพปรุงแต่งอันเป็นผลแห่งกรรมทำให้เกิดชาติชรา เป็นต้น 5) มัจจุมาร มารคือความตายอันเป็นตัวการตัดโอกาสที่จะก้าวหน้าต่อไป ในคุณความดีทั้งหลาย (ธนพล จุลกะเศียน, 2555, หน้า 11-28) เทวบุตรมารจัดเป็นบุคลาธิษฐานของสิ่งชั่วร้าย ส่วนมารทั้ง 4 ที่เหลือจัดเป็นธรรมาธิษฐาน

เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่ภายในร่างกายและจิตใจของมนุษย์ การที่วิชรญาณภิกขุเล่าเรื่องราวของพระพุทธเจ้าโดยปรับเนื้อหาให้พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ชนะมารทั้ง 5 จึงเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงมุมมองของพระองค์ที่มีต่อมารในฐานะที่เป็นบุคลาธิษฐานและธรรมาธิษฐาน ไม่ใช่มารที่เป็นตัวตน

3) กลุ่มที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะพิเศษและนิมิตในการบรรลุพุทธภาวะ ได้แก่ ตอนภาพเทวิลดาบสเข้าเฝ้า พุทธประวัติตอนนี้เริ่มจากการที่ภาพเทวิลดาบสได้ฟังข่าวเกี่ยวพระโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะจากเทวดาชั้นดาวดึงส์ จึงไปยังพระราชนิเวศน์ เห็นพระบาททั้งสองของพระโพธิสัตว์ประดิษฐานบนชฎาปรากฏเป็นเหตุอัศจรรย์จึงไหว้ และระลึกไปในอนาคตเห็นว่า พระโพธิสัตว์จักได้บรรลุเป็นพระพุทธเจ้า จึงยืมแยมแสดงถึงความดีใจและร้องไห้เมื่อทราบวา ตนจักตายเสียก่อน อยู่ไม่ทันได้เห็น (วิสุทธชนวิลาสีนีอัฐฎกเถา (บาลี) เล่ม 1 หน้า 100-101) ตอนลอยถาดเสี่ยงทาย พระโพธิสัตว์ครั้งเสวยข้าวมธุปายาสของนางสุชาดา ทรงถือนถาดแล้วตรัสว่า ถ้าจักได้เป็นพระพุทธเจ้า ขอให้ถาดลอยทวนกระแสน้ำ แต่ถ้าไม่ได้เป็นจกลอยไปตามกระแสน้ำ แล้วจึงลอยถาดเสี่ยงทาย ถาดลอยทวนกระแสน้ำจกลงไปกระทบถาดของพระพุทธเจ้าสามพระองค์ 3 ก่อน (วิสุทธชนวิลาสีนีอัฐฎกเถา (บาลี) เล่ม 1 หน้า 129-130) ทั้ง 2 ตอนนี้มีปรากฏในหลักฐานชั้นอรรถกถา ทั้งนี้พบว่า ลักษณะอันเป็นธรรมดาของพระโพธิสัตว์ 16 ประการ และมหาปุริสลักษณะ 32 ประการ ซึ่งแสดงถึงคติ 2 ได้แก่ ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกบวชจะได้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ ยังมีอยู่ไม่ถูกตัดออก ทำให้เห็นว่า ในเนื้อหาที่เกี่ยวกับลักษณะพิเศษและนิมิตในการบรรลุพุทธภาวะ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงเลือกที่จะคงเนื้อหาตามที่ปรากฏเฉพาะในพระไตรปิฎก และตัดเนื้อหาที่ปรากฏในอรรถกถา

4) กลุ่มที่เกี่ยวกับการแสดงเหตุการณ์อัศจรรย์ ได้แก่ ตอนทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์เพื่อปราบเดียรฉัตร จนถึงตอนเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (ธัมมปฏิกฎกเถา (บาลี) เล่ม 2 หน้า 224 - 236) พุทธประวัติตอนนี้แสดงให้เห็นถึงการทรงใช้อิทธิฤทธิ์การปราบผู้ที่มีทิฐิมานะ โดยเฉพาะผู้ที่ป็นเจ้าของลัทธิ และ

เสริมสร้างความเลื่อมใสให้เกิดขึ้นแก่ผู้พบเห็น แต่การที่ตัดพุทธประวัติตอนดังกล่าวออกไปก็ไม่ได้สะท้อนให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ไม่ทรงเชื่อในอิทธิปาฏิหาริย์ เพราะในปฐมสมโพธิทั้ง 2 ฉบับ ยังปรากฏเหตุการณ์อัศจรรย์ คือ ท่อน้ำที่ไหลลงจากอากาศในตอนประสูติและปรินิพพาน หมั่นโลกธาตุนั้นไว้ในตอนถือปฏิสนธิประสูติตรัสรู้แสดงปฐมเทศนาปลงอายุสังขารและปรินิพพาน หรือตอนใช้อิทธิฤทธิ์เพื่อโปรดยสกุลบุตรและขุณฺโณ 3 พี่น้อง

จกกล่าวเหตุอัศจรรย์ทั้งหลายในความเกิดและความเป็นไป แห่งพระอรหันต์ สัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ข้อความที่ไม่ได้เห็นในพระบาฬีแล้ว ก็จะถูกกล่าวแต่โดยย่อตามอธิบายของบูรพาจารย์ เพื่อให้ประชุมชนเลื่อมใส มั่นในพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น (สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว), 2466, หน้า 5)

ข้อความที่ยกมาข้างต้นมีอยู่ในปฐมสมโพธิทั้ง 2 ฉบับ สะท้อนให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ไม่ได้ทรงปฏิเสธเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ในพุทธประวัติ แต่ยังคงไว้โดยย่อเพื่อที่จะรักษาศรัทธาของผู้เลื่อมใสพระพุทธเจ้าในฐานะผู้เป็นบุคคลพิเศษยิ่งกว่ามนุษย์สามัญชนทั่วไป ทั้งนี้ พบว่า ปาฏิหาริย์ที่ยังคงมีเหลืออยู่นั้น ล้วนปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ทำให้เห็นถึงหลักการในการเลือกเก็บข้อมูลเกี่ยวกับ เรื่องอภินิหารของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ที่ทรงยึดเนื้อหาตามที่มีในพระไตรปิฎกเป็นหลัก

4.2 ตอนที่มียูในฉบับหนังสือเทศน์ แต่ไม่มีในฉบับธรรมสมบัติ

พุทธประวัติในปฐมสมโพธิฉบับหนังสือเทศน์บางตอน มีเนื้อหาที่แตกต่างจากปฐมสมโพธิฉบับธรรมสมบัติ ได้แก่ ตอนที่พระพุทธเจ้าทรงส่งพระสาวกไปประกาศศาสนา

เมื่อพระโลกนารถตรัสเทศนาเวยายากรณ์นี้ พระผู้เป็นเจ้า ทั้ง 5 เพ็ญเพียร โดยแยกคายอุบายวิเศษ ก็ทำให้แจ้งพระอรหัตผลเกิดองค์พระอรหันต์ขึ้น ณ โลก หกองค์กับทั้งพระโลกนารถด้วยประการนี้ แต่นั้นพระองค์

ส่งเบญจวัคคีย์ให้เที่ยวไปในทิศเพื่อจะแสดงธรรมประกาศพระมหามจรรย์ (สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว), 2466, หน้า 74)

จากข้อความที่ยกมาข้างต้น ทำให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงปรับเนื้อหาให้พระพุทธเจ้าส่งพระปัญจวัคคีย์ไปประกาศศาสนาทันทีหลังจากที่ตรัสรู้ ไม่ได้ทรงรอให้มีสาวกครบทั้ง 60 องค์ก่อนแล้วจึงส่งไปเหมือนในฉบับธรรมสมบัติ พุทธประวัติตอนนี้ ในพระไตรปิฎกเล่าว่า พระพุทธเจ้าทรงส่งสาวกไปประกาศศาสนาหลังจากที่ยศกุลบุตรและสหายได้ตรัสรู้แล้ว (พระไตรปิฎก (บาลี) เล่ม 4 ข้อ 31-32 หน้า 38-40) แสดงว่า พระสาวกที่ทรงส่งไปมีทั้งหมด 60 องค์ จึงเป็นที่น่าสนใจว่า เหตุใดสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) จึงปรับเนื้อหาให้พระพุทธเจ้าส่งปัญจวัคคีย์ไปประกาศศาสนาทันที แล้วจึงส่งพระยศกุลบุตรพร้อมทั้งสหายไปในภายหลัง เบื้องต้นผู้วิจัยเห็นว่า บทบาทของปัญจวัคคีย์ในช่วงที่ยศกุลบุตรมาเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าตลอดถึงตอนสหายของพระยศกุลบุตรมาขอบวชไม่มีปรากฏปรากฏอีกครั้งก็ตอนอัศรสาวกบรรพชา ดังนั้น สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) อาจจะทรงพิจารณาเนื้อหาส่วนนี้แล้วเห็นว่า ปัญจวัคคีย์ไม่ได้มีบทบาทอะไรในตอนยศกุลบุตรมาเข้าเฝ้า จึงทรงปรับเนื้อหาใหม่ ทำให้ปัญจวัคคีย์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญมากขึ้นในฐานะผู้เป็นพระสาวกที่ได้ไปเผยแผ่ศาสนาเป็นชุดแรก

4.3 ตอนที่มียุอยู่ในฉบับธรรมสมบัติ แต่ไม่มีในฉบับหนังสือเทศน์

กล่าวได้ว่าเป็นพุทธประวัติ 2 ตอนที่พระองค์เพิ่มเติมเข้ามาในฉบับธรรมสมบัติ ดังนี้

1) ตอนหลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงส่งพระสาวกให้เที่ยวไปประกาศศาสนา มารเข้าเฝ้าพระพุทธองค์กล่าวสนทนาโต้ตอบ แต่พ่ายแพ้หายไปจากที่นั้น

ท่านเป็นบุคคลอันบ่วงทั้งหลายที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ผูกไว้แล้ว ท่านเป็นผู้อันเครื่องผูกใหญ่ผูกไว้แล้ว ข้าแต่สมณะ ท่านจะไม่พ้นแต่เราได้

เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งหลายที่เป็นของทิพย์และของมนุษย์ทั้งปวงเราเป็นผู้พ้นแล้วจากเครื่องผูกอันใหญ่ ดูก่อนมารผู้ลามกตัวท่านเป็นบุคคลอันเรากำจัดเสียแล้วให้สิ้นอำนาจ

บ่วงอันใดนี้ เทียวไปในอากาศเป็นของมีในจิตสัญญาอยู่ เราจักผูกท่านด้วยบ่วง คือ ราคะความกำหนัดนั้น ข้าแต่สมณะ ท่านจักไม่พ้นแต่เราได้

อารมณ์ทั้งหลาย คือ รูป เสียง กลิ่น รส และส่วนที่จะพึงถูกต้อง เป็นที่ยินดีรื่นเริงแห่งจิต ฉันทะความปรารถนาพึงใจแห่งเราในอารมณ์เหล่านั้น ไปปราศจากแล้ว ดูก่อนมารผู้ลามก ตัวท่านเป็นบุคคลอันเรากำจัดเสียแล้ว ให้พ้นวิสัยสามารถ ไม่ผูกเราด้วยราคปาสะได้ (พระไตรปิฎก (บาลี) เล่ม 4 ข้อ 33 หน้า 40)

จากบทสนทนาข้างต้นทำให้ผู้วิจัยเห็นว่า พระพุทธเจ้าแม้จะตรัสรู้สามารถเทศนาสั่งสอนโปรดเวไนยสัตว์ให้รู้ตามและส่งไปประกาศศาสนาแล้ว แต่ก็ยังต้องประสบกับมารคือกามคุณ 5 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โภกฐัพพะ ซึ่งเป็นสิ่งที่ล่อลวงสัตว์ทำให้เกิดความยึดถือ เมื่อพระองค์ทรงประกาศความเป็นผู้หลุดพ้นจากบ่วงมารแล้ว ย่อมทำให้พระองค์ทรงเป็นผู้มั่นคงแน่วแน่ มารในที่นี้เป็นสิ่งที่ปรากฏเป็นตัวตน แต่เป็นบุคลาธิษฐานของกามคุณ 5 กล่าวคือกิเลสสมารภายในจิตใจ

2) ตอนหลังจากที่พระอานนท์หลีกออกจากที่ประทับของพระพุทธเจ้า มารเข้าเผ่ายกเนื้อความแต่ครั้งได้ตรัสรู้อภิสมโพธิญาณเป็นนัยที่บ่งบอกว่าสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงปรารถนาสำเร็จทุกประการแล้วทูลอาราธนาให้ปลงอายุสังขาร พระองค์ทรงรับคำของมาร และจักปรินิพพานหลังจากผ่านไป 3 เดือน (พระไตรปิฎก (บาลี) เล่ม 10 ข้อ 95 หน้า 121-125) มารในที่นี้ปรากฏเป็นตัวตนทำหน้าที่เป็นบุคลาธิษฐานของขันธมาร มารคือขันธ 5 ซึ่งไม่คงทนมีความแปรปรวนไปเพราะความชราและพยาธิเป็นต้น ดังจะเห็นได้จากอาพาธที่เกิดแก่พระวรกายของพระพุทธเจ้าซึ่งสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงนิพนธ์ในปฐมสมโพธิทั้งสองฉบับ คือ ตอนก่อนที่พระพุทธเจ้าจะทรงปลงอายุสังขาร พระองค์ทรง

พระประจวบเกิดทุกข์เวทนาอย่างแรงกล้าใกล้มรณะ แต่ทรงพิจารณาว่ายังไม่ควรที่จะปรินิพพาน จึงทรงบำบอดอาพาธด้วยอิทธิบาทภาวนา และตอนหลังจากที่ทรงเสวยมังสะสุกรอ่อน ก็ทรงพระประจวบลงพระโลหิต เกิดเวทนาใกล้ใกล้แต่มรณะมารในพุทธประวัติทั้ง 2 ตอนนี้ มีลักษณะที่เหมือนกัน คือเป็นมารที่มีตัวตน การที่สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงเพิ่มพุทธประวัติตอนดังกล่าวกลับคืนมา จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงการยอมรับมารในฐานะผู้เป็นเทพบุตรที่มีตัวตนไม่ใช่เป็นเพียงบุคลาธิษฐานของกิเลส และเป็นการรักษาตัวละครคือ พรหม มาร และเทวดาตามที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกให้ครบทั้งหมด ซึ่งแม้จะถูกลดบทบาทแต่ยังมีความสำคัญในฐานะเป็นตัวละครหนึ่งในพุทธประวัติ

อีกประการหนึ่ง การเพิ่มพุทธประวัติโดยเฉพาะตอนมารทูลให้ปลงอายุสังขาร ซึ่งลดทอนลักษณะเด่นทางพระพุทธานุภาพนี้ บ่งบอกถึงเจตนาที่จะยึดเนื้อหาพุทธประวัติตามที่มิใช่พระไตรปิฎกมากขึ้น แต่ผู้วิจัยไม่สามารถกล่าวได้ว่าเป็นการยึดเนื้อหาตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นหลัก เนื่องจากสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ไม่ได้เพิ่มเติมพุทธประวัติอีก 1 ตอนซึ่งมีความสำคัญเป็นอย่างมาก คือ ตอนพรหมอาราธนาให้พระพุทธรูปแสดงธรรมซึ่งเป็นที่มาของการอาราธนาให้พระภิกษุแสดงธรรมในสังคมไทย ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาพุทธประวัติทั้ง 2 ตอนจะเห็นได้ว่ามีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกเช่นเดียวกัน แต่มีผลกระทบต่พระพุทธานุภาพแตกต่างกัน มารในพุทธประวัติตอนปลงอายุสังขารได้นำเอาพระวาทะที่พระพุทธรูปตรัสกับตนในคราวแรกตรัสรู้มากล่าวทูล พระพุทธรูปทรงพิจารณาเห็นว่าสำเร็จดังที่ทรงปรารถนาทุกประการแล้วจึงทรงปลงอายุสังขาร มารในที่นี้มีหน้าที่เพียงเตือนให้ระลึกถึงเป้าหมายที่เคยตั้งไว้เท่านั้น ไม่ได้มีผลกระทบต่พระพุทธานุภาพเนื่องจากเป็นสิ่งที่ทรงตั้งพระทัยไว้ตั้งแต่แรกแล้วว่า จะทรงดำรงพระชนมอยู่จนกว่าบริษัท 4 และพรหมจรรย์จะมั่นคง แต่ในพุทธประวัติตอนอาราธนาให้แสดงธรรมพระพุทธรูปทรงปริวิตกว่า ธรรมเป็นสิ่งที่ลึกซึ้งยากเกินกว่าที่ผู้มีกิเลสจะตรัสรู้ตาม พรหมเข้าเฝ้ากราบทูลว่า ผู้ที่มีกิเลสน้อยพอที่จะตรัสรู้ตามยังมีอยู่ นอกจากนี้ยังได้กราบทูลเป็นนิคมคณาไว้ว่า

ขอพระองค์ผู้มีพระปัญญาดี มีพระจักษุโดยรอบ มีความโศกอันปราศจาก แล้ว จงเสด็จขึ้นสู่ปราสาทอันสำเร็จด้วยธรรม จงพิจารณาชุมชนผู้จมอยู่ในความโศก ถูกชาติและชราครอบงำแล้ว อุปมาเหมือนบุคคลผู้อยู่บนยอดภูเขาอันล้วนด้วยศิลา จะพึงเห็นชุมชนโดยรอบฉะนั้น (พระไตรปิฎก (บาลี) เล่ม 15 ข้อ 556 หน้า 201-202)

คำข้างต้นนี้เป็นไปในลักษณะของการกราบทูลพระพุทธเจ้าให้ทรงพิจารณาดูสัตว์โลก หลังจากนั้น พระพุทธองค์ทรงตรวจดูแล้วทรงเห็นลักษณะอุปนิสัยที่แตกต่างของหมู่สัตว์จึงทรงปรารภที่จะแสดงธรรม เห็นได้ว่า พรหมในที่นี้มีบทบาทในฐานะเป็นผู้แนะนำพระพุทธเจ้าซึ่งทำให้ลักษณะเด่นทางพุทธปัญญาน้อยลง ดังนั้น การที่สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ไม่ทรงเพิ่มพุทธประวัติตอนนี้นำเข้ามาในฉบับธรรมสมบัติ จึงเป็นการยืนยันแนวคิดเดิมที่ทรงเชื่อมั่นในพระปัญญาของพระพุทธเจ้า

แม้พุทธประวัติตอนนี้จะไม่เพิ่มเข้ามาในฉบับธรรมสมบัติ แต่พระองค์ก็ได้ทรงนิพนธ์เป็นพระธรรมเทศนาฉบับหนึ่งซึ่งภายหลังมีผู้นำนามาพิมพ์เป็นหนังสือใช้ชื่อว่า อายาจนสูตร มีเนื้อหาตรงตามอายาจนสูตรในพระไตรปิฎกคือมีพรหมมาอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรมเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธประวัติที่ถูกต้องในสังคม ในหนังสืออายาจนสูตร สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงนำเนื้อหาในอรรถกถามากกล่าวเสริมความต่อจากเนื้อหาในพระไตรปิฎก โดยเนื้อหา ในพระไตรปิฎกจะใช้คำขึ้นต้นว่า พระบาลี ส่วนเนื้อหาในอรรถกถาก็จะใช้คำว่า อรรถกถา หรืออรรถกถาจารย์ ขึ้นต้น เพื่อแยกกันให้ชัดเจน และมีการแทรกคำอธิบายในการที่จิตของพระพุทธเจ้าน้อมไปเพื่อความเป็นผู้ชวนชวายน้อย เป็นเพราะเหตุดังต่อไปนี้

1) เพราะพิจารณาเห็นว่า สัตว์ทั้งหลายเต็มไปด้วยกิเลส ธรรมก็เป็นสิ่งที่ลึกซึ้งพระองค์แม้ทรงมีพระปัญญามากก็ตรัสรู้ได้ยาก แล้วโลกิชนจะตรัสรู้ตามได้อย่างไร(สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว), 2461, หน้า 9-11)

2) เพราะต้องการให้พรหมมาอาราธนาซึ่งตรงกับแนวคิดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2478, หน้า 210) แต่ก็มีส่วนที่แตกต่าง คือ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงอธิบายเสริมอีกว่า การที่พรหมมาอาราธนาเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการที่พรหมยอมรับในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ดังนั้น ผู้ที่เคารพและศรัทธาในพรหมก็จะยอมรับฟังคำสอนของพระพุทธองค์โดยง่าย (สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว), 2461, หน้า 11-12)

3) เพราะพระองค์เสวยวิมุตติสุขถึง 4 สัปดาหฺ จิตจึงยินดีในวิเวก¹³ (สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว), 2461, หน้า 12)

จากคำอธิบายทั้ง 3 ประการข้างต้นทำให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงมองพุทธประวัติตอนพรหมอาราธนาอย่างมีเหตุผล โดยการชี้ให้เห็นมูลเหตุที่ทำให้เกิดความท้อถอยและประโยชน์ที่ได้รับจากการที่มีพรหมมาอาราธนา อย่างไรก็ตาม การนิพนธ์พุทธประวัติตอนนี้โดยยกเนื้อหามาจากพระไตรปิฎกและอรรถกถาพร้อมทั้งมีการตั้งคำถาม การวิพากษ์วิจารณ์ และการตีความใหม่ซึ่งสามารถอธิบายได้ด้วยเหตุผลนี้เป็นไปในแนวทางเดียวกันกับงานนิพนธ์พุทธประวัติที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงนิพนธ์ให้เข้ากับวิทยาศาสตร์ซึ่งเป็นศาสตร์ยุคใหม่ที่กำลังรุ่งเรืองมากที่สุดในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (สยาม ราชวัตร, 2555, หน้า 51-59) แนวทางในการสร้างความเข้าใจต่อบทในระดับชั้นต่าง ๆ สอดคล้องกับพระราชมติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงพยายามจะรักษาพระไตรปิฎกไม่ให้ผิดเพี้ยน

การพระพุทธศาสนายังเจริญมั่นคงถาวรอยู่แต่ในประเทศไทยนี้ประเทศเดียว จึงเป็นเวลาที่เหมาะสมที่จะสอบสวนพระไตรปิฎก ให้ถูกต้องบริบูรณ์

¹³ คำอธิบายนี้ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงระบุไว้ในคำต้นว่า “พุทธศาสนิกบัณฑิตแสดงเหตุในข้อนั้น” เป็นนัยที่บ่งบอกว่าไม่ใช่คำอธิบายของพระองค์

แล้วสร้างขึ้นไว้ให้มากฉบับแพร่หลาย จะได้เป็นหลักฐานเชื้อสายของ
ศาสนาธรรมคำสั่งสอนแห่งพระพุทธเจ้าสืบไปภายหน้า....จึงได้คิดจัดการ
ครั้งนี้ เพื่อจะรักษาพระไตรปิฎกมิให้วิปริตผิดผัน เป็นการยกย่องบำรุง
พระพุทธศาสนาให้ตั้งมั่นถาวรสืบไป (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว, 2470, หน้า 3-6)

พระราชดำริข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นอย่างมาก จึงได้อาราธนา
พระมหาเถระภายในประเทศให้มาตรวจสอบพระไตรปิฎกให้ถูกต้องเพื่อเป็นหลัก
ในการรักษาและสืบทอดพระพุทธศาสนา ในขณะที่การศึกษาพระศาสนาก็ควร
ยึดคัมภีร์ที่ถูกต้องนี้เป็นหลัก โดยสร้างความเข้าใจที่มีเหตุผลตามความเป็นจริงรับ
ฟังได้ประกอบด้วย

5. สรุป

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงเป็นพระมหาเถระผู้มีพระปรีชา
สามารถเป็นอย่างมากและทรงแตกฉานในพระไตรปิฎก ทำให้เป็นที่ยอมรับและ
ไว้วางพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ทั้ง 2 พระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทั้งในสมัยที่ทรงผนวชเป็นพระวชิรญาณภิกขุ
และทรงลาจากผนวชแล้ว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาล
ที่ 5 บทความวิจัยนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาเปรียบเทียบและวิเคราะห์เนื้อหา
ของปฐมสมโพธิ พระนิพนธ์สมเด็จพระสังฆราช (สาปุสฺสเทโว) ทั้งสองเล่ม และ
วิเคราะห์สาเหตุหรือปัจจัยที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนเนื้อหาของพุทธประวัติใน
ทั้งสองช่วงเวลา จากการศึกษาพบว่า ปฐมสมโพธิทั้ง 2 ฉบับเป็นเหมือนฉบับเดียวกัน
แต่ฉบับธรรมสมมติเป็นฉบับที่ขยายความจากฉบับหนังสือเทศน์ เนื้อหาที่กล่าวไว้
โดยย่อในฉบับหนังสือเทศน์โดยเฉพาะพุทธประวัติตอนที่พระพุทธเจ้าเสวยวิมุตติ
สุขตลอดถึงเสด็จโปรดเวไนยสัตว์จะกล่าวขยายเพิ่มเติมให้มีรายละเอียดมากขึ้น
จนสามารถแยกกันย่อยออกเป็น 7 กัณฑ์จากเดิมที่มีเพียง 1 กัณฑ์ นอกจากนี้

ยังปรากฏคำอธิบายในพุทธประวัติบางตอนซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงมีแนวคิดเป็นเหตุเป็นผล ทรงเชื่อในประสบการณ์ชีวิตแตกต่างจากแนวคิดในปฐมสมโพธิกถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสที่สะท้อนความเหนือจริง และการยึดมั่นในเรื่องราวปรัมปราที่สืบต่อกันมาในประเพณี โดยเฉพาะความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ลักษณะเฉพาะของปฐมสมโพธิฉบับสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) คือ การที่พระองค์ทรงตัดพุทธประวัติตอนที่มนุษยมีบทบาทต่อการตัดสินใจของพระพุทธเจ้า คือ ตอนรับเชิญให้จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต 4 พระอินทร์ตีพิณสามสาย ท้าวสัทัมบดีพรหมทรงอาราธนาให้ทรงแสดงธรรม และมารทูลอาราธนาให้ปลงอายุสังขาร พระพุทธเจ้าจึงมีลักษณะเด่นทางพระปัญญามากขึ้น สอดคล้องกับแนวคิดของรัชกาลที่ 4 ที่ทรงมองพระพุทธองค์ในฐานะเป็นมนุษย์ที่พิเศษกว่าผู้อื่นตรงที่ทรงมีพระปัญญามาก พุทธประวัติตอนที่เกี่ยวกับลักษณะพิเศษและนิมิตในการบรรลุตลอดจนถึงเหตุอัศจรรย์ต่าง ๆ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงเลือกคงไว้ตามที่มิในพระไตรปิฎกเท่านั้น แต่จะตัดส่วนที่ปรากฏในหลักฐานชั้นหลังออกทั้งหมด แม้จะมีการเพิ่มเติมพุทธประวัติบางตอนในฉบับธรรมสมบัติเพื่อให้สอดคล้องกับพระไตรปิฎกมากขึ้น แต่ในเนื้อหาที่เกี่ยวกับการตัดสินใจก็ทรงเพิ่มเฉพาะตอนมารทูลให้ปลงอายุสังขารเท่านั้น ทรงไม่เพิ่มตอนพรหมอาราธนาพระพุทธเจ้าให้แสดงธรรม

จากการศึกษา ทำให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงเคารพในวชิรญาณภิกขุ ผู้เป็นพระอาจารย์ของพระองค์ท่านเป็นอย่างมาก จึงทรงรักษาแนวคิดดั้งเดิมเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าของคณะธรรมยุติกนิกายไว้ในพระนิพนธ์ปฐมสมโพธิทั้งสองฉบับ แต่ก็ทรงยอมรับเรื่องพรหมอาราธนาให้พระพุทธเจ้าแสดงธรรมโดยน่านามิพนธ์เป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่ง เพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายการพระศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ต้องการจะทรงรักษาคัมภีร์พระไตรปิฎกเอาไว้และทรงจัดพิมพ์เผยแพร่ ในกาลต่อมา

บรรณานุกรม

- กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. (2557). *พุทธประวัติ เล่ม 1* (พิมพ์ครั้งที่ 56). กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2547). *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน พระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2547). *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลี ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงาน พระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2470). *พระบรมราโชวาทใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: คัดจากพระราชดำรัสในที่ สภาคมต่าง ๆ*. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2496). *พระราชพิธีสิบสองเดือน*. พระนคร: พระจันทร์.
- ชนพล จุลกะเศียน. (2555). *การศึกษาเพื่อการสร้างสรรค์ : ความเชื่อเรื่องมารที่ ส่งผลต่อแนวคิดของมนุษย์* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหาร บัณฑิต, มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ).
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2555). พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาใน ต้นรัตนโกสินทร์. ใน *ปากไก่และใบเรือ* (พิมพ์ครั้งที่ 4, หน้า 327-365). นนทบุรี: ฟาเดียวกัน.
- ปรมาณูชิตชินโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. (2478). *ปฐมสมโพธิกถา*. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร.
- พระยาอุปทิศศิลปสาร. (2511). *หลักภาษาไทย*. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนสามัญ นิติบุคคล ไทยวัฒนาพานิช.
- พระมหาจักรพันธ์ สุรเดโช, และวิโรจน์ อินทนนท์. (2564). อภิธัมมาสำนวนล้านนา: การปริวรรต ตรวจชำระและการศึกษาวิเคราะห์. *วารสารพุทธศาสตร์*

ศึกษา, 12(1), 100-113.

มหาวิทยาลัย. (2538). พระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ. กรุงเทพมหานคร:
มหาวิทยาลัย.

มหาวิทยาลัย. (2535). วิสุทธิชนวิลาสินี นาม ขุททกนิกายสุตถกถา อปท
นวนณนา. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย.

มหาวิทยาลัย. (2535). ธมมปทสุตถกถา อปปมาท-จิตตวคคณณนา.
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย.

เมตตานโนโท ภิกขุ. (2548). เหตุเกิด พ.ศ. 1 (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร:
บริษัท แปลนพริ้นติ้ง จำกัด.

วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร. (2507). อนุสรณ์วัดราชประดิษฐ์
สถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร ครบ 100 ปี 26 พฤศจิกายน 2407 - 26
พฤศจิกายน 2507. พระนคร: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น.

ศรีสุพร ช่วงสกุล. (2530). ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณี
ธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. 2368 - พ.ศ. 2464) (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษร
ศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).

ศักดิ์ศรี แยมันดดา. (2534). ปิรทรรศน์แห่งปฐมสมโพธิ. ใน วรรณวิทยา (หน้า
146-154). กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สยาม ราชวัตร. (2555). การศึกษาวิเคราะห์การตีความพุทธประวัติของสมเด็จพระ
มหาเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (รายงานการวิจัย, มหาวิทยาลัย
เชียงใหม่).

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. (2545). เรื่องตั้งพระราช
คณะผู้ใหญ่ ในกรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร.

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว). (2461). อายาจนสูตร. ม.ป.พ..

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว). (2466). หนังสือเทศน์ ปฐมสมโพธิ. พระนคร:
โสภณพิพรรฒธนากร.

สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว). (2559). ปฐมสมโพธิ ธรรมสมบัติ หมวดที่ 1
(พิมพ์ครั้งที่ 28). กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย.

- สุภาพรณ ฦ บางช้าง. (2533). *วิวัฒนาการวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย*. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุเชาว์ พลอยชุม, และธ.ธรรมรักษ์. (2552). *พระเกียรติคุณ 19 สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์*. กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตปริทัศน์.
- นนทพร อยู่มั่งมี. (2558). *พระประวัติ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทโว) สมเด็จพระสังฆราช (พิมพ์ครั้งที่ 3)*. นนทบุรี: มติชนปากเกร็ด.
- อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล. (2546). *ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส : ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)*.
- อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล. (2545). พระอินทร์กับพิน 3 สายและการละทิ้งทุกกรกิริยาของพระโพธิสัตว์. *วารสารภาษาและวรรณคดีไทย*, 19(2), 71-111.